

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA BAĞDAT VİLAYETİ'NDE MEYDANA GELEN İSYANLAR VE EŞKIYALIK HAREKETLERİ

Erdoğan GÜLCÜ*

Öz

I. Süleyman'ın İrakeyn Seferi sonunda ele geçirilen topraklar üzerinde Bağdat Vilayeti kuruldu. Bağdat Vilayeti, Osmanlı açısından önemli olduğu kadar, Safeviler açısından da önemli bir yere sahipti. Bu nedenle Safeviler, Osmanlı'ya kaptırdıkları Bağdat ve çevresindeki toprakları bir an önce geri alma arzusundaydılar. Safeviler bu emellerini gerçekleştirebilmek için de Bağdat Vilayetinde bulunan ve kendileri ile aynı mezhebe mensup olan Kızılbaşlardan istifadeye çalıştılar. Bu iş birliğinin öncelikli amacı Bağdat'taki Osmanlı otoritesini sarsmaktı. Bunu başarabilmek için de şekaveti bir yöntem olarak kullandılar. İdari ve askerî hizmetlere kimliklerini gizleyerek sızan Kızılbaş kökenli görevliler, fırsat buldukça halka yönelik zulüm ve şekavetlerde bulunarak vilayet düzenini bozmaya çalıştılar.

Bağdat Vilayetinde isyan ve şekavete yol açan bir diğer önemli sorun da vilayet içerisinde oldukça yoğun aşiret varlığının bulunmasıydı. Aşiretler devlete bağlı gibi görünseler de aşiret beyleri her zaman için aşiret çıkarlarını önde tutmaları nedeniyle, vilayet içerisinde otorite boşluğu bulduklarında şekavet veya isyan edebilmekteydiler. Bazen de saf değiştirerek Safevilerle iş birliği yapabilmekteydiler.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan isyan ve şekavetler nedeniyle Bağdat vilayetinde tam anlamıyla bir istikrarın sağlanması bir türlü mümkün olamamıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Bağdat Vilayeti, Safeviler, Kızılbaşlar, aşiretler.

THE BRIGANDAGE AND REBELLION MOVEMENTS IN BAGHDAD PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XVITH CENTURY

Abstract

After the expedition named İrakeyn of the Suleiman the First Baghdad Province was established on the lands was seized. Baghdad province, as it is important for the Ottomans, was also has a great importance for the Safavids. Therefore, the Safavids, were in a desire to get back Baghdad and the surrounding lands they lost to the Ottoman as soon as possible. Safavid in order to realize these aspirations, they tried to benefit from the people called Kızılbaş in Baghdad province who had the same sectarian with them. The primary objective of this collaboration was to undermine the Ottoman authority in Baghdad. They also used brigandage as a method to achieve their objective. Hiding their identities, the Kızılbaş officials leaked in to administrative and military services and tried to disrupt public order whenever they had chance and persecuted the people in the province.

* Yrd. Doç. Dr.; Kilis 7 Aralık Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, e.gulcu@kilis.edu.tr.

Another reason of brigandage and rebellion in Baghdad province was a quite dense presence of tribes in the province. Because of they giving priority to the interests of the tribes, although the tribal lords look loyal to the state, sometimes the rebelled and contributed in brigandage activities when the authority of the state becomes weak in the province. Sometimes they could aboutface and could collaborate with Safavids.

Because of these rebellion and brigandage events occurred in the second half of the XVIth century stability never could ensured completely in Baghdad Province.

Keywords: Ottoman State, Baghdad Province, Safavids, Kızılbaş, tribes.

Giriş

1534 yılında I. Süleyman'ın düzenlediği Irakeyn Seferi sonucunda, başta Bağdat olmak üzere Irak-ı Arap topraklarının büyük bir bölümü Osmanlı hâkimiyetine geçmiş oldu. Kıyı Bağdat'ta geçiren padişah, burada bulunduğu süre içerisinde daha çok zamanını bölgede yeni bir vilayet kurmaya ayırdı. Bu yeni vilayet için yapılan hazırlıklar padişahın Bağdat'tan ayrılmadan hemen öncesinde tamamlandı. Böylece 1535 yılının Nisan ayı başlarında Bağdat merkez olmak üzere Bağdat Vilayeti kurulmuş oldu¹. Bu yeni vilayete ilk beylerbeyi olarak da eski Diyarbekir Beylerbeyi Süleyman Paşa tayin edildi².

Bağdat Beylerbeyliğinin kuruluşunun ilk yıllarına ait idari taksimata göre vilayetin toplam on beş sancağı mevcuttu³. Bu taksimata göre vilayetin sınırları Irak-ı Arap topraklarının belli bir kısmını kapsamaktaydı. İlerleyen yıllarda bölgede zaman zaman yeni idari düzenlemelere gidilmesi ve daha önemlisi Safevilerle yapılan savaşlardan yeni toprak kazanımlarının olması vilayet sınırlarının oldukça genişlemesini sağlamıştır. Dolayısıyla vilayete bağlı sancak sayısı da hızla yükselmiştir. Bu yükselmenin zirveye ulaşması, XVI. yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreğinde olmuştur. Bu tarihte Bağdat Vilayetinin sancak sayısı

¹Nazmi-zâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ Bağdat Tarihi 762-1717*, Ankara 2014, s. 180-182; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", *Belleten*, çev. Mustafa Öztürk, LIV/211, Aralık 1990, s. 1240.

²H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1240.

³Bağdat Vilayeti şu sancaklardan oluşmaktadır: Bağdat ve Nehr-i Şat, Asitâne-i Mukaddese-i Aleviyye (Makam-ı Ali), Meşhed-i İmam-ı Hüseyin, Ane, Hille, Semâvât, Bayat ve Beksâ, Remâhiyye, Cevâzir, Vâsıt, Huveyze, Eşne, Kelâs, Sehloğlu ve Bâcvânlu. bk. Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. No. 5997, s. 14-15. Celâl-zâde eserini birkaç aşamada kaleme almış olup, eserin tamamlanması 1561 yılında gerçekleşmiştir. Celia J.Kerslake, "Celâl-zâde Mustafa Çelebi", *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 261. Celâl-zâde, Bağdat Vilayeti kısmını ne zaman kaleme aldığı bilinmemekle beraber, vilayetin kuruluş zamanlarına ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu kanaate varılmasının sebebi, Irakeyn Seferi'nde bulunan Celâl-zâde'nin Bağdat'ın alınmasından hemen sonra nişâncılık vazifesine getirilmesi ve Bağdat'ın tahririni bizzat yapmakla görevlendirilmesidir. Dolayısıyla Celâl-zâde, Bağdat Vilayeti'nin teşkilatlanmasına yakinen şahitlik etmiştir. Ayrıca Celâl-zâde'nin eserinde yer alan idari taksimat ile Bağdat Vilayeti'nin 1539 ve 1540 yıllarına ait ilk tahrir kayıtları (bk. BOA, TD, No. 1049; BOA, TD, No. 1028) arasında da bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar incelendiğinde, Celâl-zâde'nin verdiği idari taksimatın bu tahrir kayıtlarının hazırlanmasından daha öncesini yansıttığı kanaati oluşmaktadır.

otuz ikiye çıkmıştır⁴. Bu yüzyılın son çeyreğinde ise, Safeviler ile yeniden savaşların başlaması ve bu savaşlardan yeni toprak kazanımlarının olması, bölgede yeni idari düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple bölgedeki vilayetlerin sınırları yeniden belirlenmiştir. Bu yeni düzenlemeye göre, Bağdat Vilayetine bağlı sancak sayısı yirmi sekize düşmüştür⁵. Ayrıca bir önceki idari taksimata göre vilayete bağlı sancak isimlerinde bazı farklılıkların olması da dikkat çekmektedir.

Bağdat Beylerbeyliği, İran ile sınır olması itibarıyla kuruluşundan itibaren Safevilerle yürütülen mücadelede her zaman için Osmanlı'nın bölgedeki önemli stratejik üstlerinden birisi olmuştur. Safeviler ise eski toprakları olan Bağdat ve çevresini her zaman için geri alma arzusunda olmuşlardır. Bu sebeple Osmanlı-Safevi mücadelesinin önemli ağırlık noktalarından birini Bağdat Beylerbeyliği'nin teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Safeviler, bütün çabalarına rağmen ilk aşamada bu emellerini gerçekleştirmeleri mümkün olmadığı gibi, 1555 Amasya Antlaşması ile kaybettikleri yerlerin resmen Osmanlı toprağı olduğunu kabul etmek zorunda kalmışlardır⁶.

İki taraf arasında bir barış süreci başlamakla beraber, bölgedeki rekabet örtülü olarak bu tarihten sonra da devam etmiştir. Zaten Şiilerce kutsal sayılan bazı önemli mekânların Bağdat ve çevresinde bulunması nedeniyle Safevilerin kolay kolay bu topraklardan vazgeçmeyecekleri de bir gerçektir. Bu duygularla hareket eden Safeviler, Bağdat Vilayeti içerisinde bulunan aynı mezhebi paylaştıkları Kızılbaşlarla iş birliği yapmaktan da geri durmadılar. Bu ittifakın öncelikli hedefi Bağdat'taki Osmanlı otoritesini zayıflatmak ve daha sonra bu toprakları Osmanlı yönetiminden kurtarmaktır. Bunu başarabilmek için de eşkıyalığı bir yöntem olarak seçtiler. Hatta Kızılbaş kökenli olanların bazıları kimliklerini gizleme yoluyla vilayet içerisinde idari, askerî vb. görevleri alarak amaçlarına hizmet etmek için kullandılar. Nitekim bu görevliler halka yaptıkları zulüm ve baskılarla hem halkı sindirmeye hem de devlet otoritesini zayıflatmaya çalıştılar.

⁴ 1558-1576 (H 966-983) yıllarında Bağdat Vilayeti'ne bağlı sancaklar şunlardır: Bağdat, Musul, Dertenk, Cessan, Semâvât, Cevâzir, Erbil, Zengabâd, Ane, Hille, Zâho (nâm-ı diğer Send-i Süleymanî), Harîr ve Düvîn, Tikrit, Remâhiyye, Bayât, Kerend, Derne, Börüncek, Dih-Bâlâ, Avergân, Sığla, Cengüle, Megrî, Şehirbâzâr, Vâsıt, Karadağ, Kasr-ı Şirin, Demürkapu, Cedîde, İmadiye Eyaleti, Acuz ve Bâcvân. BOA, MAD, nr. 563, s. 104-105.

⁵ 1573-1587 (H 981-995) yıllarında Bağdat Vilayeti'ne bağlı sancaklar şunlardır: Bağdat, Musul, Ane, Erbil, Hille, Zengâbâd, Semâvât, Kerkük, Cessânbedre, Harîr ve Düvîn, Gilân, Bayât, Remâhiyye, Dertenk, Deyrû Rahbe, Gazîyye-i Al-i Kaş'am, Cevâzir, Derne, Kerne, Dih-Bâlâ, Vâsıt, Cengule (nâm-ı diğer Bek), Bâcvân, Tikrit, Kasr-ı Şirin, Sadr-ı Süveyb, Kala-i Zincir ve Hevâr. BOA, KK, Ruus, nr. 262, s.131-141.

⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara 1983, s. 348-361; Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı, Ekim 2010, s. 231-232.

Bağdat Vilayetinde isyan ve şekavete yol açan bir diğer önemli mesele de vilayet içerisinde oldukça yoğun aşiret varlığının bulunmasıydı. Bağdat Vilayeti'nin kurulmasından itibaren aşiretlerin devlete bağlılıklarını sağlamak amacıyla onlara oldukça hassas davranılmaya çalışılmıştır. Nitekim bazı büyük aşiretlerin sancak statüsü verilerek yönetilmesi, aşiret beylerine sancakbeyliği görevleri verilmesi, aşiretlerin ileri gelenlerine tımarlar verilmesi gibi uygulamalara rağmen aşiretler devletin bir yumuşak karnıydı. Devletin bütün iyi niyetine rağmen her zaman için aşiretler öncelikle kendi çıkarlarını korumayı amaç edinmişlerdi. Bu sebeple otorite boşluğu bulduklarında hemen şekavet veya isyana kalkışabilmekteydiler. Hatta gerektiğinde saf değiştirerek Safevilerle iş birliği yapmaktan dahi kaçınmamışlardır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat Vilayetinde yaşanan isyan ve şekavetler şunlardır:

1.Ebu Riş Oğlu Muhammed İsyanı

Bağdat Vilayetine bağlı aşağı Fırat boylarında yer alan Ane Sancağının beyi olan Ebu Riş oğlu Muhammed, aslen bir Arap kabile reisi idi. Mensup olduğu kabile at yetiştiriciliğinde ehil olup iyi süvarilere de sahip olmasıyla tanınmaktaydı⁷. Ayrıca bu kabile sahip oldukları deve sürüleri vasıtasıyla yük taşımacılığı da yapmaktaydı⁸.

Ebu Riş'in Ane Sancakbeyliği zamanında devlete yönelik herhangi bir isyanı ve itaatsizliği görülmemiş, aksine devlete karşı hizmet ve bağlılığı görülmüştür. Örneğin Ebu Riş, 1568 yılında Cezayir seferine gitmeye hazırlanırken Ane Sancağının köylerine yağmaya gelen Arap aşiretleriyle savaşarak onları bozguna uğratmıştır. Başarısız olan yağmacılar geri çekilerek bazı kalelere sığınmak zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine Ebu Riş, Dersaadet'e arzda bulunarak kalelere sığınan yağmacıları ele geçirebilmek ve sancakta asayiş tam olarak sağlayabilmek için yeniçeri ve top talebinde bulunmuştur⁹.

Ebu Riş'ten sonra sancakbeyliği görevine oğlu Muhammed tayin edilmiştir¹⁰. Muhammed'in sancakbeyi olmasından kısa bir süre sonra Bağdat askeri ile arasında bir husumet

⁷ Ebu Riş oğlu Muhammed için Nusret-nâme'de, "kabâ'il beğlerinden" olarak tanıtılmakta olup hizmetlerine karşılık Dersaadet'ten yazılan mektupta da "melâz-ı Kabâ'il-i 'Urbân ser-hayl-i deşt-i süvârân-ı zemân, hayyâl-i hayır-endiş emîr bin el-emîr Muhammed bin Ebu Riş dâme-mecdühü kemâ-kâme necdühü" şeklinde hitap edilmektedir. bk. Gelibolulu Mustafa Ali, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Ankara 2014, s. 45. Ancak gerek bu eserde, gerekse konuyla alakalı olan arşiv vesikalarında, Ebu Riş oğlu Muhammed'in mensup olduğu kabilenin adı hakkında herhangi bir bilgiye rastlamamız mümkün olmadı.

⁸ Örneğin Bağdat beylerbeyine gönderilen hükümde; Halep'e sevk edilecek barut için Ebu Riş'ten develer kiralınması emredilmektedir. BOA, MD, nr. 5, 166/405 (22 Ekim 1565 / 27 R. Evvel 973).

⁹ BOA, MD, nr. 7, 567/1598 (23 Haziran 1568 / 27 Zilhicce 975).

¹⁰ Ane Sancakbeyi Muhammed Divan-ı Hümayun kayıtlarında Ebu Riş oğlu Muhammed olarak ismi zikredilir. Muhammed'in babasından sonra ne zaman bu göreve tayin edildiğini tespit etmemiz mümkün olmadı.

meydana geldi. Hatta bu sebeple Selemiyye Sancağının muhafazasına kalabalık bir Arap askeriyle gitme vazifesini, Muhammed yerine getirmeyerek bu görevden geri durdu. Bu durumu Selemiyye Sancakbeyi Ahmed, Dersaadet'e şikâyet etmişti¹¹.

Ebu Riş oğlu Muhammed, sancakbeyi olduktan sonra gerek vilayet askeriyle anlaşmazlık yaşaması, gerekse hudut savunma görevini yerine getirmemesi nedeniyle devletle olumlu ilişkiler kuramamıştır. Geçmişte devlete karşı hizmet ve sadakatle bağlılık gösteren babasının aksine Muhammed'in gösterdiği tavır, çelişkili bir tutum olarak dikkat çekmektedir. Muhammed'in bu çelişkili tutumu gelecek açısından hiç de iyiye işaret etmediği gibi er geç devletle arasında yaşanacak problemlerin de habercisiydi. Nitekim 1576 yılı baharında (Mart veya Nisan ayı) Muhammed'in itaatsiz davranışlarından iyice rahatsız olan Bağdat beylerbeyi, ona nasihat etmek amacıyla bir mektup kaleme aldı. Bu mektubu iki çavuş kethüdasıyla Muhammed'e gönderdi. Kendisine gelen bu iki çavuşu Muhammed öldürttü. Bununla da kalmayarak havass-ı hümayun reayasına ve evkaf fukarasına da zulmetmeye başladı. Muhammed'in zulmüne uğrayanlardan iki kişi, dergâh-ı muallâya onu şikâyet etti. Bu şikâyetten haberi olan Muhammed de bu iki kişiyi öldürttü. Ayrıca halktan bazı kişilerin de paralarına el koydu. Bununla da kalmayarak Fırat Nehri vasıtasıyla Birecik'ten gelen gemilerdeki eşyaları gaspa ve yağmaya başladı. Muhammed'in açık şekilde bu isyan ve şekaveti üzerine Dersaadet, Bağdat beylerbeyine ferman göndererek bu isyanın bastırılmasını ve asi sancakbeyinin cezalandırılmasını emretti¹². Bağdat beylerbeyi bu emri alır almaz askerini toplayıp harekete geçerek Ane üzerine yürüdü. İki tarafın karşılaşmasıyla birlikte çıkan çatışma neticesinde Muhammed'in yanında yer alan asilerin bir kısmı öldürüldü. Arap kabilelerinin ekserisi de isyandan vazgeçerek onun yanından ayrıldı ve devlete bağlılıklarını bildirdi. Muhammed ise uğradığı bu büyük hezimetten sonra, isyana katılan Arap kabilelerinin birçoğunun kendisini terk etmesi sebebiyle, Ane'de kalamayacağını anlayarak yanında kalan az

Muhammed'in sancakbeyi olduğuna dair ilk bilgiyi 4 Mayıs 1574 (11 Muharrem 982) tarihli bir hükümden öğrenmekteyiz. BOA, MD, nr. 24, 194/518. Ebu Riş ile ilgili tespit ettiğimiz en son kayıt ise 2 Mart 1571(5 Şevval 978) tarihlidir. BOA, MD, nr. 12, 64/141; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1996, s.139. Dolayısıyla Muhammed'in sancakbeyliği görevine gelmesi muhtemelen 1571 ile 1574 yılları arasında olmuştur.

¹¹ BOA, MD, nr. 24, 194/518 (4 Mayıs 1574 / 11 Muharrem 982).

¹² Bu meselenin halli için Bağdat beylerbeyine yardım etmek üzere Diyarbekir, Halep, Şam ve Dulkadiiriye beylerbeyliklerine tabi bazı sancakbeyleri ile Arap ve Türkmen beylerine de yazılmıştır. BOA, MD, nr. 28, 203/479 (21 Eylül 1576 / 27 C. Ahir 984); BOA, MZD, nr. 3, 32/88, 33/89, 36/94, 38/95, 40/96, 83/205; ayrıca bu hükümler için bk. Murat Torun, III Numaralı (H. 983-984/M. 1575-1576) Tarihli Mühimme Zeyli Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-175), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s.114-116, 118-126, 180-181.

sayıda adamla birlikte Beriyye'ye gitmek üzere yola çıktı. Ancak Muhammed yol üzerinde bu defa da Deyrû Rahbe Beyi Halid Bey ile karşılaştı. Halid Bey'in yanında iki tüfekli asker ve yaklaşık otuz okçu bulunmaktaydı¹³. Bu esnada Muhammed'e destek olmak üzere, kendisine daha önce deve temin etmeye çalışan Halep ve çevresinde yaşayan Türkmenlerden 133 nefer de yardıma gelmişti¹⁴. İki taraf arasında gün boyunca devam eden bir çatışma meydana geldi. Bu çatışmada da başarısız olan Muhammed, akşam karanlığından istifade ederek kaçtı ve yorgun düşmüş bir halde Beriyye'ye vardı. Bu esnada Arap kabilelerinin ekserisi yanından ayrılmıştı. Kendisiyle birlikte hareket eden asi Arap sayısı yaklaşık 150 kişiye düşmüştü¹⁵.

Ebu Rîş oğlu Muhammed, yanında bulunan adam sayısının çok azalması sebebiyle, geldiği yeni topraklarda tutunabilmek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir hileye başvurarak Şam beylerbeyini aldatma yoluna gitti. Bu hususta beylerbeyine gönderdiği mektupta, herhangi bir isyan içerisinde olmadığını ve padişaha itaat üzere olduğunu bildirdi¹⁶. Şam beylerbeyinin bu sözlere inanarak yeterli tedbir almamasından istifade eden Muhammed, ihtiyaç duyduğu zahireyi almak amacıyla Tedmür havalisine ve Karyeteyn adlı köye geldi. Muhammed'in amacı zahire temin etmek ve daha sonra sancağına geri dönmektir¹⁷. Bu maksatla Havran nahiyesine geldi ve buradan yiyecek maddesi ile deve aldıktan sonra, hac yolunda olan ve hacılara hizmette bulunan Makârca Arabî Kabilesi'ni basarak deve ve eşyalarını gasp etti. Sonra tekrar Beriyye'ye döndü¹⁸.

Muhammed, bir yandan Şam taraflarından zahire tedarikine çalışırken öte yandan da Rakka taraflarında bir Arap aşireti olan Keş Aşireti'ne tabi Advan, Şirka, Zaim ve Davudî cemaatleri vasıtasıyla zahire temin etmeye çalışmaktaydı. Hatta Muhammed, zahire temin etmek için binden fazla deve göndermişti. Payitahtın bu durumu haber alması üzerine, Muhammed'in zahire teminine engel olunması için Rakka ve Deyrû Rahbe sancakbeylerine

¹³ BOA, MD, nr. 28, 203/479 (21 Eylül 1576 / 27 C. Ahir 984).

¹⁴ BOA, MZD, nr. 3, 295/744-745; ayrıca bu hükümler için bk. Osman Karataş, *3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemaziyelevvel 984 / Haziran-Ağustos 1576 (s.176-351)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.152-153.

¹⁵ BOA, MD, nr. 28, 203/479.

¹⁶ Şam beylerbeyi, Muhammed'in gönderdiği mektubu Dersaadet'e arz etmiştir. Ancak bu mektubu pek inandırıcı bulmayan Dersaadet, Şam beylerbeyine Muhammed'in sözlerine inanmaması ve tedbiri elden bırakmamasını bildirmiştir. bk. BOA, MD, nr. 28, 136/323 (29 Temmuz 1576 / 3 C. Evvel 984).

¹⁷ 14 Ağustos 1576 (19 C. Evvel 984) tarihli Halep beylerbeyine hitaben yazılan hükümde; "...Ebu Rîş oğlu Mu'ârıza A'râbına karışub Karyeteyn nâm karyeden ve Tedmür havâlisinden zahîre getirmek üzere olub evvelkiden iki ol kadar Urbân ile cebel kurbünde cem'iyet idüb fikr-i fâ'idesi yâ diyâr-ı şarka teveccüh etmek veyâhüd sancâk kendüye virilmezse memâlik-i mahrûseden bir mahale zarâr irişdirmek kasdında olduğu Selemiyye Beği Ahmed ve Beriyye Beği Haydar dâme izzühûdan haber geldiği..." BOA, MD, nr. 28, 60/144.

¹⁸ BOA, MD, nr. 28, 203/479 (21 Eylül 1576 / 27 C. Ahir 984).

gerekli tedbirleri almaları hususu bildirildi. Ayrıca bu hususta Diyarbekir beylerbeyi vasıtasıyla Keş Aşireti Şeyhi Bedr de ikaz edildi ¹⁹.

Muhammed'in bu isyanı karşısında devlet hiç zaman kaybetmeden 14 Ağustos 1576 tarihli bir hükümlerle, onu Ane ve Hadise sancakbeyliği görevinden azlederek yerine Ali İdris Bey'i tayin etti ²⁰. Sancakbeyliği görevine getirilen Ali İdris'e öncelikle sancak kuvvetlerini toplaması ve bu hususta Bağdat beylerbeyi ile iş birliği yapması emredildi. Şayet Muhammed eski topraklarına geri gelme girişiminde bulunursa, mutlaka mukabelede bulunması gerektiği belirtildi ²¹.

Muhammed'in isyan etmesi ve daha sonra Şam Beylerbeyliği topraklarına doğru kaçması, bir başka sorunu daha ortaya çıkardı. Muhammed, Ayn Rezzak denilen mahalde bulunuyordu. Bu yerin o sıralarda hac mevsimi nedeniyle hacıların geçtiği güzergâha yakın olması, dolayısıyla da Muhammed'in hacılara yönelik bir zarar verme ihtimali, ciddi bir endişeye sebep oldu. Bu ihtimal karşısında Dersaadet, hac yolu üzerinde yer alan Şam beylerbeyi ile Safed, Kudüs vs. sancakbeylerine hacıların geçecekleri güzergâhların güvenliğinin sağlanmasını, tehdit altında olan muhitlerde hacılara eşlik edilmesini ve bu hususlarda emir-i hac ile haberleşmelerini istedi ²².

Ebu Rîş oğlu Muhammed, Şam taraflarında bazı şekavetlerde bulduysa da bölgede alınan tedbirlerden dolayı istediği başarıyı elde edemedi. Kış mevsiminin de yaklaşması nedeniyle kışlamak için kendisine daha elverişli yerin Bağdat tarafları olacağı yönünde bir eğilim içerisine girdi. Onun bu niyetinin devlet tarafından haber alınması üzerine, Bağdat beylerbeyine gönderilen bir emirle gerekli tedbirlerin alınması sağlandı. Bu konuda, Ane ve Hadise Sancakbeyi Ali İdris'e de bölgede bulunan bazı Arap ümerasıyla birlikte hareket ederek Muhammed'i ele geçirmesi emredildi ²³.

¹⁹ O. Karataş, 3 Numaralı Mühimme Zeyli, s.142-143.

²⁰ Daha önce Ane Sancağı olarak isimlendirilen bu idari birimin, bu defa Ane ve Hadise'nin birleştirilmesiyle Ane ve Hadise Sancağı olarak isimlendirildiğini görmekteyiz. Ancak bu uygulamanın ne zaman başladığı hakkında bir bilgi tespit edilemedi. BOA, MD, nr. 28, 61/146 (19 C. Evvel 984).

²¹ BOA, MD, nr. 28, 198/468 (21 Eylül 1576 / 27 C. Ahir 984).

²² BOA, MD, nr. 28, 207/486, 242/584-585.

²³ 18 Ekim 1576 (25 Receb 984) tarihli hükümlerde; "Bağdâd beğlerbeğisine hüküm ki: Hâliyen Ebu Rîş oğlu Şam Vilâyetinden kalkub Bağdad câniblerine kışlamak niyyetine teveccüh itdüğü istimâ' olunub ve bundan akdem müfsid-i mezbûrun sancâğı olan Ane ve Hadise Ali İdrise virilüb ol-bâbda Kabur Beği olan Seyyale oğlu Muhammed ve Beni Rebia Beği Cezzar ve ümerâ'ü'l-akrândan Mühenna dâhî müşârun-ileyh Ali İdris ile yek-dil ve yek-cihet olub hüsn-i tedbir ve tedârik ile müfsid-i merkûmî ele getürmek umûrunda ikdâm ve ihtimâmınız zuhûra getüresiz diyü ahkâm-ı şerîfe yazılıb gönderilmiştir..." . bk. BOA, MD, nr. 28, 264/645.

Nitekim kısa süre sonra, Muhammed'in kışlamak üzere Bağdat taraflarına geldiği ve beraberinde Şerka ve Beni Amir Araplarının da bulunduğu haberi alındı²⁴. Zaten Muhammed'i yakından takip etmekte olan payitaht, derhal Bağdat cihetinde tedbirler alınmasını istedi. Eğer asilerin Ane taraflarına yönelik bir teşebbüsleri olursa, vilayet askeriyle hemen yardıma gidilmesi hususunu Bağdat beylerbeyine bildirdi²⁵. Ayrıca Deyrû Rahbe Sancakbeyi Halid Bey'e de çeşitli aşiretlere mensup 700 nefer ile 100 atlı ve tüfekli neferi toplayarak Ali İdris Bey'e yardıma gitmesi emredildi²⁶.

Ane ve Hadise Sancağına yönelik Muhammed'in muhtemel bir saldırısına karşı gerekli askerî takviye sağlandığı sıralarda, Felis bedevilerinin Fırat Nehri kıyılarına yaklaşmaları üzerine bir savaş yapıldı ve bedeviler bozguna uğratıldı. Payitahtın bu başarıdan haberi olması üzerine Sancakbeyi Ali İdris'e Arapça bir name yazılarak onun bu hizmet ve başarısı övüldü. Fakat asıl fesat olan Ebu Riş oğlu Muhammed'i bir an önce ele geçirmek için daha fazla gayret sarf etmek gerektiği hususu da hatırlatıldı²⁷.

Ane ve Hadise Sancağının muhafazası için yeterince kuvvet toplanması nedeniyle olsa gerek, Muhammed tarafından bu sancağa yönelik beklenen saldırı gerçekleşmedi. Kış mevsiminin de gelmesi nedeniyle, Ali İdris'e yardım etmek amacıyla gelen kuvvetlerden Arap beyleri dışındaki kuvvetlerin yerlerine dönmelerine izin verildi²⁸. Bu sırada Ali İdris'e de nasihat almak üzere Halep beylerbeyinin yanına gitmesi emredildi. Bu emir üzerine Halep'e giden Ali İdris, orada bir hafta kadar kaldıktan sonra geri döndü²⁹. Tam evine vardığı sırada Muhammed'in baskınına uğradı. İki taraf arasında yaşanan çatışma esnasında Ali İdris yaralandı, Muhammed ise atının yaralanması nedeniyle yere yıkıldı. Olayı haber alan beyler ise Ali İdris'in yardımına koştu. Muhammed, adamlarının getirdiği ata hemen atlayarak geride çok sayıda adam ve atlarını bırakma bahasına firar etti. Muhammed'in küçük oğlu Seyf ile amcazadesi de eman vererek teslim oldular³⁰. Akabinde Muhammed'in kardeşleri, kabilesine mensup olanların ekserisi ve diğer Arap kabilelerine mensup olanlar Ali İdris'e itaatlerini

²⁴ BOA, MD, nr. 28, 344/870 (16 Kasım 1576 / 24 Şaban 984).

²⁵ BOA, MD, nr. 28, 338/853 (10 Kasım 1576 / 18 Şaban 984).

²⁶ BOA, MD, nr. 28, 342/865 (11 Kasım 1576 / 19 Şaban 984).

²⁷ 12 Aralık 1576 (21 Ramazan 984) tarihli olan bu Arapça nâmede, Ebu Riş oğlu Muhammed'in isyanının sebebi olarak; "...Açıktır ki, onun isyan etmesinin sebebi yönetimi altındaki livâyı sana vermemizden başka bir şey değildir. Bu iyiliğe karşı onu zimmetine alman sana gereklidir. Belirtilen hususta en son imkânlarını kullan..." şeklinde ifade edilmektedir. bk. Gülay Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988, s. 33.

²⁸ BOA, MD, nr. 29, 15/35 (12 Aralık 1576 / 21 Ramazan 984).

²⁹ BOA, MD, nr. 29, 19/42, 13 Aralık 1576 / 22 Ramazan 984).

³⁰ BOA, MD, nr. 29, 54/127-128 (10 Ocak 1577 / 20 Şevval 984).

bildirdiler. Muhammed ile firarda bulunanlar, 15-20 kişi kadardı ³¹. Firar sonrasında Muhammed'in etrafında bulunan az sayıdaki adamıyla tekrar Hama, Humus ve Selemiyye taraflarında olduğu öğrenilmektedir³².

Başarısızlıkla sonuçlanan baskın sonrasında perişan ve aciz durumda kalan Muhammed, acil bir biçimde zahireye ihtiyaç duymaktaydı. Dersaadet, isyan başladığından beri Muhammed'in zahire temin etmemesi için yakın takip uygulamaktaydı³³. Alınan tedbirler sonucunda Muhammed oldukça köşeye sıkışmıştı. Bu sıkışık durumdan kurtulmak isteyen Muhammed, son bir çare olarak Badiye Beyi Mühenna'ya yöneldi. Aslında Mühenna, kendisinin rakiplerindendi. Bu isyanın bastırılmasından sorumlu beylerden de biriydi. Hatta Ane ve Hadise Sancağı muhafazasında da görevliydi. Buna rağmen Muhammed, sonunda Mühenna ile anlaşma yapmayı başardı ve adamlarını zahire temin etmek amacıyla Bağdat taraflarına gönderdi. Ancak zahire için gelen Muhammed'in adamlarının yakalanarak idam edilmeleri³⁴, onun bu planını da akamete uğrattı. Bu başarısız girişimlerinden sonra güçsüz duruma düşen Ebu Riş oğlu Muhammed, bu tarihten sonra pek varlık gösteremedi. Çaresiz kalması dolayısıyla, Aralık 1577'de isyandan vazgeçip eman dilemesi üzerine affedildi. Bu itaati sebebiyle de Ane ve Hadise Sancakbeyliği yeniden kendisine tevcih edildi. Ayrıca Dersaadet, Muhammed'in ihtiyaç duyduğu zahireyi Bağdat canibinden kendi parasıyla almasına da izin verdi³⁵.

Muhammed'in bu ikinci sancakbeyliği görevi birincisinin aksine devlete bağlılık ve hizmetle başladı. Örneğin, 1578 yılı içerisinde Bağdat Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Dinaver Beyi Solak Hüseyin üzerine yapılacak sefere serdar tayin edildiğinde, ahkâm-ı şerife gönderilerek Ebu Riş oğlu Muhammed'den bir miktar askerini sefere göndermesi istendi. Bu talep üzerine kardeşi Ahmed'i 300 atlı askerle birlikte sefer için Serdar Hüseyin Paşa'nın yanına göndermesi³⁶ de hizmet ve bağlılığını teyit etmektedir.

³¹ 31 Ocak 1577 (12 Zilkade 984) tarihli hükümde; "...müfsid-i mezbûr bir nice eşkiyâyı cem' idüb kuvvetlenüb birkaç günden sonra girü gelüb ba'zı yirlere ve huccâca zarar yetiştürmek ihtimâli kalmamış ise cem'iyet üzere olan ümerâ ve zu'amâyâ ve erbâb-ı timâra icâzet viresin ki, her biri yirli yirlerine varalar. Ammâ müfsid-i mezbûr bu merteye zebûn olmuşiken ruhsat ve mühlet virmek dahi münasib-i şer' olmaz..." diye ifade edilerek acziyet içerisine düşen Muhammed'in bir an önce yakalanması emredilmiştir. BOA, MD, nr. 29, 120/294.

³² BOA, MD, nr. 30, 191/451 (7 Mayıs 1577 / 18 Safer 985).

³³ G. Kahveci, 29 Numaralı Mühimme Defteri, s. 57-59; O. Karataş, 3 Numaralı Mühimme Zeyli, s.142-143.

³⁴ BOA, MD, nr. 30, 352/828 (8 Temmuz 1577 / 21 R. Ahir 985).

³⁵ BOA, MD, nr. 33, 152/304 (30 Aralık 1577 / 19 Şevval 985).

³⁶ BOA, MD, nr. 32, 251/464 (23 Kasım 1578 / 23 Ramazan 986); Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, 171-172.

2. Yezidiler ve Dasni (Dasini, Tasni) Aşireti'nin Şekvetleri

Köken itibarıyla Yezidi Kürt olan Dasni Aşireti, XVI. yüzyılda bu kökene mensup aşiretler arasında en önemli üç aşiretten birisidir³⁷. Dasni Aşireti mensupları, vilayet dâhilinde Bağdat çevresinde³⁸, Toprakkale³⁹, Musul⁴⁰ ile Erbil arasında akmakta olan Zap Suyu'nun her iki yanında⁴¹, Musul'a bağlı Acuz Nahiyesi, Erbil ve Harir sancaklarında⁴² yaşamaktaydılar.

I. Süleyman, 1534'te çıktığı İrakeyn Seferi sırasında kış için Bağdat'ta bulunduğu sırada Erbil beyi olan Sohran beylerinden İzzeddin Şîr'i öldürterek beyliği Yezidi beylerinin çocuklarından Dasnili Hüseyin Bey'e verdi. İzzeddin Şîr'in kardeşi Süleyman Bey de birkaç gün sonra vefat edince padişah tüm Sohran bölgesi topraklarını Erbil Sancağı'nın⁴³ topraklarına kattı. Ancak bu durumu kabullenemeyen Sohran beylerinden Emir Seyfeddin, Sohran topraklarını kurtarmak üzere Dasnili Hüseyin Bey ile mücadeleye girdi. İki taraf arasında yaşanan bazı çatışmalar Dasnili Hüseyin Bey'in lehine sonuçlandı. Emir Seyfeddin bu başarısızlıklardan sonra umudunu oldukça yitirdiği hâlde son bir çare olarak Sohran'dan topladığı bir kuvvetle Dasnili Hüseyin Bey'in Erbil'de bulunmadığı bir sırada saldırdı ve şehri ele geçirdi. Bu durumu haber alan Dasnili Hüseyin Bey, kuvvetlerini toplayarak Erbil üzerine yürüdü ve iki taraf arasında şiddetli bir savaş meydana geldi. Bu defa savaşı Emir Seyfeddin kazandı ve Yezidilerin ileri gelenlerinden yaklaşık 500 kişi öldürüldü. Bu başarısızlıktan sonra Dasnili Hüseyin Bey'in asker toplayarak Erbil'i almak üzere birkaç hamlesi olduysa da her defasında bu hamleler başarısızlıkla neticelendi. Erbil'in ve tüm Sohran topraklarının Emir

³⁷ XVI. yüzyılda Yezidi Kürt kökenli aşiretler arasında en önemlileri Dasni (Dasini), Dünbili (Dunbeli) ve Mahmudiyan'dır. bk. Birgül Açıkyıldız Şengül, *Ezidiler*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2015, s. 75. Şerefname adlı eserde Dünbili ve Mahmudiyan beyleri hakkında oldukça bilgi yer almasına karşılık, eserde Dasni beyleri başlığı bulunduğu halde müellif bilinmeyen bir sebeple bu aşiret hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. bk. Şeref Han, *Şerefnâme*, C. I, Farsçadan çev. Abdullah Yegin, Nübihar Yayınları, İstanbul 2015, s. 351.

³⁸ BOA, MD, nr. 26, 193/532; BOA, MD, nr. 35, 253/638; Erdoğan Gülcü, *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1999, s. 347.

³⁹ Toprakkale, Bağdat ile Musul arasında bir mevzi adı olup, Yezidiler bu bölgeden geçmekte olan Dicle Nehri'nin her iki yakasında oturmaktaydılar. bk. BOA, MD, nr. 48, 191/536 (11 Kasım 1582 / 14 Şevval 990).

⁴⁰ Musul Sancağı, Bağdat Vilayeti'nin kurulduğu 1535 yılından itibaren eyalet statüsünü kazandığı 1586 yılına kadar, 1563-1566 ve 1571 yılları hariç, Bağdat Vilayeti'ne bağlı kalmıştır. bk. Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ 2003, s. 32-33.

⁴¹ BOA, MD, nr. 19, 294/595 (12 Ağustos 1572 / 2 R. Ahir 980).

⁴² BOA, MD, nr. 14, 292/421 (19 Ağustos 1570 / 17 R. Evvel 978).

⁴³ Erbil, İrakeyn Seferi sonunda Osmanlı hâkimiyetine geçtiği sıralarda ilk olarak Luristan Vilayeti'ne bağlı bir sancak birimi oldu. H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1238. Ancak Bağdat Vilayeti'nin 1558-1576 (H 966-983) yılları arası idari taksimatını yansıtan kayıta ise Erbil, Bağdat Vilayeti'ne bağlı bir sancak birimi olarak görülmektedir. BOA, MD, nr. 563, s.104-105. Bu durumda Erbil Sancağı, Luristan Vilayeti'ne çok uzun süre bağlı kalmadığını söyleyebiliriz.

Seyfeddin'in eline geçtiğinden padişahın haberi olması üzerine, Dasnili Hüseyin Bey Dersaadet'e çağrıldı ve başarısızlığından dolayı öldürüldü⁴⁴.

Böylece I. Süleyman'ın Dasnili Hüseyin Bey'i Erbil sancakbeyi tayin ederek bir anlamda Dasni Aşireti'ni devlete bağlama planı⁴⁵, başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Dasnili Hüseyin Bey'in öldürülmesi hadisesinin de etkisi ile Dasni Aşireti'nin bir daha Osmanlı yönetimine sadakat göstermedikleri söylenebilir. İncelenen dönem içerisinde bu aşiretin devlet için sürekli bir sorun oluşturduğu gözlemlenmiştir.

Bağdat Beylerbeyliğinin kuruluşunun ilk yıllarına ait olarak Dasni Aşireti'nin şekavetlerine dair şu an için elimizde somut bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 2 Eylül 1574 tarihli Bağdat beylerbeyine yazılan bir hükümde; "Yezidi ve Dasni cemâ'atleri fitne ve fesâdlardan hâlî olmayub nice def'a şekâvet ve şenâ'atleri zâhir olub..."⁴⁶ ifadesinden bu aşiretin geçmişten beri mütemadiyen şekavette buldukları ve bunu bir alışkanlık hâline getirdikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla vilayetin kuruluş yıllarında da bu tür hadiselerin içerisinde yer aldıkları söylenebilir.

18 Ağustos 1568 tarihinde Bağdat beylerbeyine ve defterdarına gönderilen hükümden bu dönem içerisinde bölgede Yezidi Taifesi'ne mensup olanların şekavetlerinin oldukça geniş alanları etkilediği anlaşılmaktadır. Bu hükümde; Yezidi Taifesi'nin yolları keserek hırsızlık ve haramilik yaptıkları, Musul, Erbil, İmadiye ve Diyarbekir'e varıncaya kadar olan yerleri harap ettikleri ve ehl-i Müslümanları daima rencide ettikleri⁴⁷ bildirilmektedir.

Yukarıda bahsedilen bu şekavet olaylarının failleri olarak genel bir ifade kullanılarak "Yezidi Taifesi" şeklinde isimlendirilmiştir. Fakat bu hadiselerden tüm Yezidileri sorumlu tutmak pek doğru olmayacaktır. Muhtemelen bu isimlendirme, Yezidi olan birkaç aşiretin bu fiiller içerisinde yer almalarından kaynaklanan bir durumdur. Bu hadiselerin geniş bir coğrafyada yaşanması, ancak birkaç aşiretin ortak faaliyetleriyle gerçekleştirilebileceği intibahı yaratmaktadır. Bununla beraber tüm Yezidi aşiretlerinin bu şekavet olaylarında yer aldıklarını

⁴⁴ Şeref Han, *Şerefname I*, s. 313-315.

⁴⁵ 2 Eylül 1574 (15 C. Evvel 982) tarihli bir hükümde; "...memâlik-i mahrûsede dirlik tasarruf idüb tavâif-i mezbûreden olanlara dirlik virildikden berü fesâd ve şenâ'atleri dahî ziyâde olub..." ifadesinden devletin sadece Dasnili Hüseyin Bey'e değil, bununla beraber Dasni Aşireti'nin bazı ileri gelenlerine dirlik tevcih ederek, aşireti devlete bağlama çabasının bir sonuç vermediği anlaşılmaktadır. BOA, MD, nr. 26, 193/532.

⁴⁶ BOA, MD, nr. 26, 193/532 (15 C. Evvel 982).

⁴⁷ Ayrıca bu hükümde; bu hırsızlık ve haramilik işlerini yapanların aşiretleri ve evlerinin Musul Sancağı haslarından olan Geremlis nam karyede olduğu, daha önce emr-i şerif ile bu taifeye mensup olanların başka bir yere kaldırılmaları bildirildiği halde şimdiye kadar yerlerinden kaldırılmadıkları ve ihmal edilmeden bir an önce başka bir yere göç ettirilmeleri bildirilmektedir. BOA, MD, nr. 7, 706/1942 (24 Safer 976).

söylemek de bir yanılığ olacaktır. Diğer bir husus, bu hadiselerde Dasni Aşireti'nin yer alıp almadığı konusudur. Bu hadiselerin yaşandığı alanları göz önünde bulundurulduğunda, bu yerlerin Dasni Aşireti'nin yaşadığı bölgeleri kapsamı itibariyle, muhtemelen bu aşirete mensup olanların da olaylar içerisinde yer aldıklarını akla getirmektedir. Bu iddiayı yukarıda bahsi geçen 2 Eylül 1574 tarihli hükümde Yezidi ve Dasni aşiretleri için söylenen “nice def’a şekâvet ve şenâ‘atleri zâhir olub” ifadesi de doğrulamaktadır. Yine bu hükümde, Dasni Aşireti dışında açık bir isim zikredilmemesi bu hadiseler içerisinde bazı Yezidi aşiretleri bulunduğu halde, Dasni Aşireti'nin daha etkin olduğunu göstermektedir.

Dasni Aşireti'nin şekavetlerinin vardığı nokta, 12 Ağustos 1572 tarihli Şehrizol beylerbeyine yazılan hükümden de anlaşılmaktadır. Bu hükümde; Zap Nehri'nin bir tarafı Erbil'e ve bir tarafı Musul'a karşı olup, bu suyun etrafında oturan Yezidi Dasni Aşireti'nin şirret ve şekaveti huy edindikleri ifade edilerek bir an önce ele geçirilmeleri ve cezalarının verilmesi istenmektedir⁴⁸.

Ayrıca bu tarihlerde Dasni Aşireti'nin sadece şekavetleri nedeniyle değil, sahip oldukları inanç nedeniyle de cezalandırılmaları emredilmektedir. Bu hususta 21 Temmuz 1572 tarihli bir hükümde; Dasni ve Şeyhan taifesinin “bî-din ve bî-namaz kimseler oldukları ve Şeyh Adî'nin mezarına secde ettikleri” iddiasıyla, nerede bulunurlarsa toprak kadıları marifetiyle teftiş olunmaları ve şer üzere cezalarının verilmesi⁴⁹ hususu vurgulanmıştır. Bu emirlere rağmen 1574 yılına gelindiğinde, hâlâ Dasni ve bazı Yezidi aşiretleri Bağdat, Musul, Erbil ve Nusaybin taraflarına kadar yollarda insanları katletmeye devam ettikleri görülmektedir. Halkın mallarını hırsızlık ve yağma ettiklerine dair hadiseler yine yaşanmaktaydı⁵⁰. Nihayetinde bu hadiseler içerisinde reis durumunda olan Şeyh İzzeddin ve oğlu Şeyh Berekat, Emirza ve Emin adlı eşkıyalar ile bunlara bağlı olan adamlarına yönelik yapılan harekâtlar sonucunda eşkıyadan bazıları öldürülmüş, bazıları ise öldürülmekten kurtularak başka yerlere kaçmak zorunda kalmışlardı. Ancak bir süre sonra Bağdat beylerbeyinin ölümünü haber almaları üzerine, başka yerlere gitmiş olan eşkıya geri dönmüş ve bunlardan bazıları Musul ve Erbil taraflarında, Şeyh Berekat ve Emirza ile birlikte on sekiz kişi de Bağdat taraflarında gidip gelenlerin yollarını keserek hırsızlık ve haramilik yapmaya başlamışlardı. Şeyh Berekat ve Emirza'nın

⁴⁸ BOA, MD, nr. 19, 294/595 (2 R. Ahir 980).

⁴⁹ BOA, MD, nr. 19, 215/446 (10 R. Evvel 980).

⁵⁰ BOA, MD, nr. 26, 50/129, 193/532, 200/553 (25 Haziran 1574 / 5 R. Evvel 982).

haramiliklerine rastgelen Bacvan Sancakbeyi Dilaver Bey ile bu şakiler arasında bir çatışma meydana gelmiş ve bu çatışmada Dilaver Bey'i ve adamlarını dahi katletmişlerdi⁵¹.

Dasni ve onunla birlikte hareket eden aşiretlerin mütemadiyen devam eden bu eşkıyalık hareketlerinin bir türlü önlenememesi ve bunların bir sancakbeyini dahi öldürmeye cesaret etmeleri, bölge için durumun ne kadar vahim olduğunu göstermektedir. Bölgede bu hadiseler yaşanırken 1578 yılında Osmanlı-Safevi savaşlarının başlaması, bu soruna çözüm bulunmasının önüne geçmiş ve bu meselenin devamına neden olmuştur. Nitekim bölgede savaşın devam ettiği sırada, Bağdat, Musul, Erbil, Şehrizol ve Diyarbekir gibi geniş bir alanda etkili olan Dasni ve bazı diğer Yezidi aşiretlerinin şekavetlerine bu defa bazı Kürt⁵² ve Arap aşiretlerinin⁵³ de katıldıkları görülmektedir. Savaş süresince bu eşkıyalık hareketlerinin bölge üzerindeki olumsuz etkisi devam etmiştir. Bu esnada eşkıyalık hareketlerine katılanların sayısında da ciddi bir artış söz konusudur. Örneğin 17 Mart 1585 tarihli hükümde; Dasni Aşireti'nin Bağdat ve Şehrizol yollarında 200 kadar atlı ile şekavette bulunduğu bahsedilmektedir⁵⁴. Bu sayıdaki bir gücün sadece bölgede yer alan bir yol hattı üzerinde bulunması, incelenen dönem içerisinde mevcut şartlar dikkate alındığında bölgede bir türlü istikrarın sağlanamamasının nedenini açıklayan bir durum olarak görülebilir.

3. Aşiretlerin İsyan ve Şekavetleri

Bağdat ve çevresinde eskiden beri yaygın şekilde bir aşiret varlığının mevcut olduğu bilinmektedir. Bu aşiretlerin etnik olarak daha çok Türk, Arap, İran ve Kürt kökenli oldukları tespit edilmektedir. XVI. yüzyılda vilayet içerisinde yaşayan aşiretlerin önemli bir kısmı Karaulus, Ahşamat ve Cemmasat ulusları etrafında toplanmıştı. Bununla beraber az da olsa herhangi bir ulus içerisine dâhil olmayan aşiretler de mevcuttu. Aşiretlerin önemli bir kısmı göçer hayat sürdürürken, bir kısmı ise yerleşik hayatı tercih ederek vilayet içerisinde yaşamlarını şehir veya köylerde sürdürmekteydi. Göçer hayatı tercih eden aşiretlerin bir kısmının yaşamları sadece vilayet topraklarıyla da sınırlı değildi. Hayvanlarına ot bulabilmek amacıyla yaşamları vilayet topraklarıyla İran yaylaları arasında geçmekteydi⁵⁵.

⁵¹ 2 Eylül 1574 tarihli hükümde bu hadiselerden ayrıntılı olarak bahsedilmektedir. *bk. BOA, MD, nr. 26, 193/532 (15 C. Evvel 982).*

⁵² *BOA, MD, nr. 35, 303/765 (29 Eylül 1578 / 27 Receb 986); BOA, MD, nr. 39, 2/6 (26 Kasım 1579 / 6 Şevval 987).*

⁵³ *BOA, MD, nr. 35, 253/638 (29 Eylül 1578 / 27 Receb 986).*

⁵⁴ *BOA, MD, nr. 53, 276/796 (15 R. Evvel 993).*

⁵⁵ E. Gülcü, *age.*, s. 309-349.

Bağdat ve çevresinde Safevi hâkimiyetinin son bulması ve Osmanlı idaresinin kurulmasıyla birlikte, bölgede yaşayan aşiretler de egemenlik altına alındı. Ancak aşiretlerin geçmişte bölgede kurulan yönetimlerle olan ilişkilerinin esnek bir temele dayanması, Osmanlı yönetimini oldukça düşündürmekteydi. Bu hassasiyeti göz önünde bulunduran Osmanlı yönetimi, aşiretlere karşı gönüllerini kazanmaya yönelik dengeli bir siyaset izlemeye dikkat etti. Hatta bölgede devlet otoritesini tesis etmek için aşiretlerden yardım alma yoluna gitti. Bu maksatla zaman zaman aşiret beylerine sancakbeyliği gibi idari sorumluluklar vermekten dahi kaçınmadı. Devletin bütün bu çabalarına rağmen aşiretlerin, eski alışkanlıklarını bir türlü bırakamamaları, devamlı surette kendi menfaatlerini ön planda tutmaları ve çıkarlarına bir halel geldiğinde yönetime karşı tutumlarını hemen değiştirmeleri, vilayet içerisinde zaman zaman ciddi sorunlara sebep oldu. Örneğin 1564 yılında Kelhûr Aşireti beyi olan Rüstem, aynı zamanda Dih-Bâlâ sancakbeyi olarak da görev yapmaktaydı. Devletin bütün bu iyi niyetine rağmen Rüstem, Safevilerle olan ilişkisini kesmedi ve onlarla Osmanlı aleyhinde ittifak dahi yaptı. Safevilerle kurduğu ittifak sonrasında harekete geçen Rüstem, daha önce yıllık olarak mirîye ödemeyi taahhüt ettiği on iki bin koyunun yerine dört-beş bin civarında bir koyunu devlete teslim etti. Hatta gönderdiği koyunlar da kendi mülkü olmayıp, hass-ı hümayuna dâhil olan ulusun mülkünden çalmış olduğu koyunlardı. Eşkîyalığa bu şekilde başlayan Rüstem, bu defa haramilerle iş birliği yaptı. Haramilerin yardımıyla yolları kesen Rüstem, gelip geçen reaya ve tüccarın mallarını gasp etmekle de kalmayarak insanları katletmeye başladı. Rüstem'in bu zulümleri, bölgede bulunan reaya ve tüccar üzerinde oldukça büyük bir korkuya sebep oldu. Halkın şikâyetlerinin gittikçe artması üzerine Bağdat beylerbeyi, durumu payitahta mektupla bildirdi. Mektup vasıtasıyla Rüstem'in zulüm ve şekavetlerinden haberdar olan payitaht, onu sancakbeyliği görevinden azletti⁵⁶.

Kelhûr Aşireti'nin eşkıyalık hareketleri içinde yer almaları Rüstem zamanıyla da sınırlı kalmamıştır. 1578 yılında Kelhûr Aşireti bir kez daha vilayet yönetimine sorun oluşturmuştur. Gîlân sınır boylarında yaşamakta olan Kelhûr Aşireti, bâd-ı hevâ vergisini de Bâlâ (Dih-Bâlâ) Sancakbeyi Muhammed'e ödemekteydi. Bu tarihte Gîlân sancakbeyliği görevine tayin edilen Muhammed, görevine başlar başlamaz Gîlân'ın ziraat yerlerine yerleşmiş olan Kelhûr Aşireti'ni yerlerinden kaldırmak üzere bazı hanelere müdahale etti. Bu esnada iki taraf arasında bir çatışma yaşandı ve ölenler oldu. Bu hadiseden Dersaadet'in haberi olması üzerine bölgeye

⁵⁶ 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995, s. 117.

derhal bir mektup gönderilerek; Kelhûr Aşireti'nin nüfus miktarı üç bin haneden fazla olduğu, yerlerinden kaldırılmaları halinde Safevi tarafına geçme ihtimalinin olduğu dikkate alınarak aşirete müdahale edilmemesi emredildi⁵⁷. Ancak Muhammed'in Kelhûr Aşireti ile yaşadığı bu sürtüşme gönderilen bu emirle son bulmadı. Nitekim 1579 yılında Kelhûr Aşireti'nin zimmetlerinde kalmış olan mal-ı mirîyi tahsil etmek isteyen Muhammed ile aşiret arasında yeniden hadise yaşandı ve bu esnada Muhammed aşiret tarafından katledildi⁵⁸. 1582 yılında Kelhûr Aşireti yıllık maktu olarak mirî hazineye ödemekte olduğu on iki bin koyun miktarı vergiyi bir kez daha ödemedi. Ayrıca Safeviler üzerine düzenlenen sefer için talep edilen atlı ve yaya üç bin neferi de göndermedi⁵⁹. Yine 1593 yılında Kelhûr Aşireti beylerinden olan Mansur ve Şehbaz yıllık vergiyi ödemeyerek şekavete devam ettiler. Bu sırada Şehbaz, aralarında yaşanan bir anlaşmazlık nedeniyle Diyale beyini öldürdü. Mansur ve Şehbaz'ın oldukça hadlerini aşmaları üzerine Dersaadet, bu beylerin bir an önce yakalanmaları ve hak ettikleri cezalarının verilmesi için Bağdat beylerbeyini görevlendirdi⁶⁰. Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi, incelenen dönem boyunca Kelhûr Aşireti'nin şekavetleri vilayet yönetimini oldukça uğraştırmıştır.

Vilayet yönetimi, beylerbeyliği topraklarında yaşayan aşiretleri nizam altına almak için büyük çaba sarf ederken, Safeviler ise Osmanlı ile aşiretleri karşı karşıya getirmek için çok çeşitli yollara başvuruyordu. Bu yollardan birisi de aşiretler vasıtasıyla sınır boylarında karışıklık çıkarmaktı. Bu maksatla kendi topraklarında bulunan aşiretleri, Osmanlı sınırlarına doğru gitmeleri ve şekavetlerde bulunmaları için sık sık tahrik etmiştir. Dersaadet ise, Safevilerin bu oyununu bozmak amacıyla sınırdaki gelişmeleri çok yakından takip etmiş ve gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Örneğin 1571 yılında İran sınırında bazı aşiretlerin huzursuzluk çıkarması üzerine Bağdat beylerbeyi durumdan payitahtı haberdar etmiştir. Bunun üzerine Dersaadet'ten beylerbeyine gönderilen emr-i şerif ile sınır boylarına fesat ve şenaaat üzere gelen aşiretlere geçmişte olduğu gibi asla izin verilmemesi ve sınıra gelen aşiretlerin de ihmal edilmeden hemen yerlerine geri gönderilmesi istenmiştir⁶¹.

Safevilerin bir başka planı da Osmanlı idaresi altında bulunan Kızılbaşları ve aşiretleri kendi safına çekmektir. Bu maksatla gerek Anadolu vilayetlerine ve gerekse Bağdat'a halifeler

⁵⁷ BOA, MD, nr. 35, 242/606 (18 Eylül 1578 / 16 Receb 986).

⁵⁸ BOA, MD, nr. 40, 136/298 (12 Ekim 1579 / 20 Şaban 987).

⁵⁹ BOA, MD, nr. 48, 192/539 (11 Kasım 1582 / 14 Şevval 990).

⁶⁰ BOA, MD, nr. 70, 138/270 (15 Mart 1593 / 11 C. Ahir 1001); B. Kütükoğlu, *age.*, s. 243.

⁶¹ BOA, MD, nr. 12, 42/86 (10 Nisan 1571 / 15 Zilkâde 978); *12 Numaralı Mühimme Defteri I*, s. 113.

göndermiştir. Halifelerin görevi, gittikleri yerlerde hem siyasi hem de mezhebi açıdan Safevi propagandası yapmak, Osmanlı aleyhinde isyan ve karışıklıklara zemin hazırlamaktı⁶². Örneğin 1577 yılında Bağdat'ta ayan ve zuamadan Hoca Selman adında bir halife bulunmaktaydı. Hoca Selman, Arap kabilelerini ve ulus taifesini fesat çıkararak tahrik etmeye çalıştığı tespit edilmiştir. Ayrıca Safevilerin, Şiilerce kutsal sayılan Meşhedeyn'e de maaşlı casuslar göndererek fitne ve fesat çıkarmaya çalıştıkları öğrenilmiştir⁶³.

Safevilerin aşiretler üzerinden Osmanlı'yı zor durumda bırakma siyasetine karşılık, Osmanlı yönetimi de İran tarafında bulunan aşiretleri kendi yanına çekerek Safevilerin bu siyasetini boşa çıkarmaya çalışmıştır. Bu maksatla Dersaadet, önce İran tarafında bulunan aşiretlere iyi niyetini göstermek amacıyla istimalet vermekte ve daha sonra Osmanlı tarafına gelmeleri hususunda çeşitli teşviklerde bulunmaktaydı. Örneğin 1578 yılında Bağdat Vilayetinin sınırlarına yakın bir coğrafyada yaşayan Karaulus, Dermizyâr ve Kelhûrmed (Kelhûr) taifelerine Osmanlı tarafından istimalet verildi. Adı geçen taifelerin istimalet almalarından sonra tutumlarının değiştiğini ve Bağdat'a gelip gitmeye başladıklarını müşahade eden Bağdat beylerbeyi, bu durumu payitahta mektupla bildirdi. Bu haberden oldukça memnun olan Dersaadet, Bağdat beylerbeyine gönderdiği hükümde; Karaulus, Dermizyâr ve Kelhûrmed taifelerinin itaat etmeleri halinde, hizmette bulunan ağa, kethüda ve tuşmallerine tımar tevcih edilmesi, yine aşiretlere getirdikleri nüfusa göre de bir miktar hane verilmesi emredilmiştir⁶⁴.

Osmanlı-Safevi mücadelesinin bölgede ortaya çıkardığı siyasi istikrarsızlık en fazla aşiretlerin işine yarayıp ve şekavetlerini sürdürmeye fırsat bulmuşlardır. Bu konuda en dikkat

⁶² B. Kütükoğlu, *age.*, s. 10-11.

⁶³ "Müşârün-ileyhe (Bağdâd beğlerbeğine) hüküm ki: Mektûb gönderüb bundan akdem emr-i şerîfîm gönderilüb Yukaru Cânib ile lihâk idenleri ele getürüp mecâl virmeyüb âhere töhmet isnâdı ile hâklarından gelesiz diyü emrim olmağın emr-i şerîfîm mücibince tenbih olındıkda ol-diyârdan bed-mezheb ve râfîzînin nihâyeti olmayub Meşhedeyn-i Şerîfeynde Yukaru Cânibden 'ulûfe alur bâzı kimesneler olub ve nefsi-i Bağdâd a'yânından ve zu'amâdan Hoca Selman Ata vü Dede? sâfi Kızılbaş olub ve vilâyet-i Bağdâdın her tarafına el uzadub ve kabile-i Arab ve ulûs tâ'ifesiyle ve ahâli-i vilâyet ile yek-dil yek-cihet olub efkâr-ı fâside üzre olduğı muhakkak olduğunı bildirmişsiz. İmdi ol-asl-ı ehl-i fesâdın izâlesi mühimmâtda olmağın buyurdum ki: Vusûl buldukda bu bâbda bi'z-zât mukayyed olup göresiz 'arz olunduğı gibi ise anun gibi rafiz-ı ve'l-hâlleri ve Yukaru Cânib ile mu'âmeleleri olup izâlesi lâzım olan ehl-i fesâdı ele getürüp emr-i şerîfîm mücibince ahere töhmet isnâdı ile haklarından gelüb mecâl virmeyesiz". BOA, MD, nr. 31, 56/142 (20 Temmuz 1577 / 4 C. Evvel 985).

⁶⁴ "Müşârün-ileyhe (Bağdâd beğlerbeğine) hüküm ki: Mektûb gönderüb Bağdâd serhaddinde Kızılbaşın Karaulûs dimekle ma'rûf olan on bin hâne mikdârı tâ'ifinin ve tâ'ife-i Dermizyâr ve tâ'ife-i Kelhûrmed (Kelhûr) 'aşiretlerine ve tuşmâllerine ve 'aşiretlerine terğib ve istimâlet olunmağla âdem ve haberleri gelür gider olub bâzı dahî evlerin gidüb gelmişlerdir. Zikr olunan 'aşiret ağalarına ve kethüdâ ve tuşmâllerine itâ'at itdürüb kendüler ile bile getürdükleri 'aşiretlerine hâllerine göre birer mikdâr hâne kimine kimesneye ri'âyet ve kimine timâr tarîki ile ta'yîn olunub tezkere ile 'arz olundukda berât-ı hümâyûnum virilüb ri'âyet olunurlar ise ekseri belki cümlesi itâ'at itmek müyesser olduğun bildirmişsin. Ol-bâbda her ne dimiş isen ma'lûm-ı şerîfîm oldı. İmdi tâ'ife-i mezbûreden timâra müstahakk olanlardan on neferine varınca onar ve on birer bin akçe timâr 'arz eylesin ki ana göre ahkâm-ı şerîfe virilen ve tavâ'if-i mezbûreyi ve gayri ol-cânibe müte'allik olanları bu cânibe gelmeleri bâbında terğib ü istimâletden hâli olmayasız". BOA, MD, nr. 34, 238/507 (28 Mayıs 1578 / 21 R. Evvel 986).

çekici olanı Bağdat ile Basra arasında bulunan Huveyze'nin de hâkimi olan Şii Muşşa Arap Aşireti'nin şeyhi Emir Seccâd idi. Bağdat-Basra arasında gelip giden tüccar gemilerini uzun zamandan beri soymakta ve bunu bir kazanç kapısı olarak görmekteydi. 1573 yılında Emir Seccad'ın adamlarının Bağdat taraflarında yaptıkları şekavetler, Vasıt sancakbeyi tarafından önlenmişti⁶⁵. Ancak Emir Seccad şekavetten vazgeçmediği gibi, 1578 yılında Osmanlı- Safevi savaşının yeniden başlamasını fırsat bilerek Dizful Sancağı'nı elde etti. Emir Seccad'ın rahat hareket etmesinde, Osmanlı'nın ona karşı izlediği müsamahalı siyasetin de payı vardı. Aslında Osmanlı yönetimi, Emir Seccâd'ın Safeviler tarafına meyletmesinden çekinmekteydi. Bu sebeple mümkün olduğu kadar ona karşı hassas davranmaktaydı. Hatta 1583 yılında Bağdat Beylerbeyi Elvend-zâde Ali Paşa, Huveyze'yi almak için harekete geçtiyse de Dersaadet'in Safeviler meselesi halledilene kadar Emir Seccâd'a ilişilmemesine yönelik emri sebebiyle geri çekilmek zorunda kaldı. 1584 yılında Emir Seccâd'ın vefatından sonra oğlu zamanında da bölgedeki hassas durum nedeniyle bu mesele tamamıyla çözüme kavuşturulamamıştır⁶⁶.

1576 yılında Bağdat Vilayetine tabi bir hükümetlik sancak olan İmadiye'de Zibârî Aşireti'nin şekavetine rastlanılmaktadır. İmadiye hâkimi olan Kubad Bey'e karşı ihanet eden kardeşi Behram'ın isyanı üzerine, Zibârî Aşireti beylerinden Ali ve kardeşi Ahmed de onunla ittifak ederek isyana katıldı⁶⁷. Zibari beyleri sadece Kubad Bey'e karşı bir isyanda yer almakla kalmadılar, bölgede bir fitne ateşinin yayılmasına da oldukça katkı sağladılar. Bölgede isyanla birlikte ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanarak ellerinde bulunan tüfeklerle halkın mallarını yağma etmeye başladılar⁶⁸. Zibârî beylerinin bu eşkıyalıkları gün geçtikçe diğer aşiretlere de sirayet ederek aşiretler arasında kavga ve çatışmaların yaşanmasına yol açtı. İmadiye'de aşiretler arasında başlayan çatışmalar bir süre sonra bölgedeki tüm Kürt aşiretlerinin ayaklanmasıyla sonuçlandı. Aşiretler yollardaki ticaret kervanlarını basmaya ve köyleri yağmalamaya giriştiler. Bu şekavet hadiseleri kısa zamanda İmadiye'de büyük felaketlere sebep oldu. Neticede İmadiye, kervanların uğramaz olduğu, köylerde yaşayan nüfusun da başka yerlere göç etmesi sebebiyle oldukça ıssız bir yer hâline geldi⁶⁹.

⁶⁵ Bağdat beylerbeyi, Vasıt sancakbeyinin bu hizmetine karşılık taltif edilmesi için Dersaadet'e mektup yazmıştır. *bk. BOA, MD, nr. 25, 8/61 (5 Aralık 1573 / 10 Şaban 981).*

⁶⁶ B. Kütükoğlu, *age.*, s.173-181; Hamza Üzümcü, "Niyazî ve Zafer-Nâme-i Ali Paşa", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 4/1, Mart 2015, s.111-113.

⁶⁷ *BOA, MD, nr. 28, 354/900 (17 Kasım 1576 / 25 Şaban 984).*

⁶⁸ *BOA, MD, nr. 29, 173/416 (10 Şubat 1577 / 22 Zilkâde 984).*

⁶⁹ *BOA, MD, nr. 35, 204/510 (4 Eylül 1578 / 2 Receb 986); BOA, MD, nr. 35, 336/856 (3 Kasım 1578 / 3 Ramazan 986).*

Vilayette huzursuzluğa sebep olan aşiretlerden biri de Badiye Araplarından olan Beni Mansur Aşireti idi. Beni Mansur Aşireti, Diyarbekir Vilayetine tabi bir aşiret olmakla beraber, Diyarbekir hazinesine olan borçlarını ödememek için, 1583 yılında Bağdat Vilayeti topraklarına kaçtılar. Zaten Diyarbekir Vilayetinde asilikleri ve şikâyetleri ile tanınan Beni Mansur Aşireti, Bağdat taraflarına gelince bu alışkanlıklarından vazgeçmeyerek aynı şekilde buldukları yerlerdeki halkın ekinine, harmanına el koyma gibi zulüm ve yağmalarda bulunmuşlardır⁷⁰.

4. Yönetici Zümrenin Zulüm ve Şikâyetleri

İran ile sınır komşusu olan Bağdat Vilayeti, sınırdaki bulunan diğer vilayetler gibi Safevi tehdidinde maruz kalmaktaydı. Bağdat Vilayetinin nüfus bakımından da halkının azımsanmayacak bir kısmının Kızılbaş olması, vilayet yönetimini daha hassas hâle getirmekteydi. Safevilerin Kızılbaşlar üzerindeki nüfuzu, Osmanlı üzerinde bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu tehdit karşısında Osmanlı yönetimi de güvenlik kaygılarıyla bazı tedbirler ihtiyacı duymuştur. Bu tedbirlerden birisi de, Kızılbaş olanlara devlet hizmetinde görev verilmemesiydi. Kızılbaşlar ise, önlerinde bulunan bu engeli bertaraf etmek ve devlet vazifesi alabilmek için kimliklerini gizleme yoluna gitmişlerdir. Kızılbaşların kimliklerini gizleme siyaseti, vilayet yönetiminde bir zaafın meydana gelmesine yol açtığı gibi, halk arasında da zaman zaman yöneticiler hakkında şüphe, dedikodu ve şikâyetlere sebep olmuştur⁷¹. Kızılbaşların devlet vazifesi almak hususunda istekli olmalarının arka planında, kişisel çıkar ve nüfuz sağlama, devlet otoritesini zaafa uğratma yoluyla mensup oldukları mezhebe ve Safevilere hizmet etme gibi çeşitli amaç ve niyetler bulunmaktadır. Örneğin 1576 yılında Bağdat zuamasından olup Bağdat'a tabi Cevazir Sancağı haslarının kâtibi olan Muhammed bin Zeynüddin hakkında bazı mahalli yöneticilerin Dersaadet'e yaptıkları şikâyetler dikkat çekmektedir. Bu şikâyetlere göre; Muhammed'in Şafii mezhebinden olduğu bilinmekle beraber aslında Rafizî mezhebe mensup bir kişidir. Has kâtipliği görevini suistimal ederek yaptığı yolsuzluklar sonucunda has sahiplerini zarara uğrattığı ve yine bu görev vesilesiyle birçok akrabasına ve çevresine tımar temin ettiği iddia edilmektedir. Ayrıca etrafına topladığı iki üç bin

⁷⁰ BOA, MD, nr. 51, 98/331 (20 Eylül 1583 / 3 Ramazan 991).

⁷¹ Örneğin 19 Eylül 1570 (18 R. Ahir 978) tarihinde Bağdat beylerbeyine gönderilen hükümdede; Bağdat Alaybeyi Latif'e sancak tevcihinde bulunulduğu, ancak Rafizî ve mühlit olduğu işitildiğinden durumun araştırılarak Dersaadet'e bildirilmesi istenmektedir. BOA, MD, nr. 14, 405/568.

kişiyi bulan eşkıya ile yolcuların mal ve eşyalarını yağma ettiği, Vasıt şehrinin kadısını dövdüğü vb. suç ve fiilleri işlediğinden bahsedilmektedir⁷².

1577 yılında Bağdat divanında tercümanlık vazifesinde bulunan Selman'ın Rafizî ve mülhit olduğunun öğrenilmesi üzerine vazifesine son verilmiştir. Bunun üzerine mülhit olan kırk kişinin başına serdar olarak geçen ve eşkıyalığa başlayan Selman, İran tarafına giden Osmanlı casuslarını ihbar ederek yakalanmalarına ve öldürülmelerine sebep olmuştur. Bu yaşanan hadise üzerine Dersaadet'ten Bağdat beylerbeyine hüküm gönderilerek Selman'ın ve adamlarının yakalanması ve şer' ile haklarından gelinmesi emredilmiştir⁷³.

Bağdat ve çevresinde yoğun bir aşiret varlığı olması sebebiyle, aşiretler üzerinde devlet otoritesini ve kontrolünü sağlamak önemli bir meseleydi. Bu sebeple devlet zaman zaman Bağdat Vilayeti dâhilinde yaşayan büyük nüfusa sahip aşiretleri hem kontrol edebilmek hem de yönetimlerini bir düzene koymak amacıyla sancak statüsü verdiği ve aşiret beyini de sancakbeyi olarak vazifelendirmiştir. Ancak sancakbeyliği alan bazı aşiret beylerinin bir türlü eski alışkanlıklarından vazgeçemedikleri ve aldıkları görevin nüfuzundan da faydalanarak hukuksuz davranışlara devam ettikleri görülmektedir. Örneğin 1565 yılında Bağdat'a tabi Bayat Sancakbeyi Mir Hüseyin Bey'in bin neferlik bir kuvvetle Basra toprağında yer alan Zekiyye Kalesi yakınında bulunan Nehran'ı basarak reayanın mallarını ve davarlarını yağma ettiği, birçok kimseyi öldürdüğü, hatta İran tarafından gelen dört yüz hane miktarı reayayı zulmüyle nefret ettirdiği ve geri dönmelerine sebep olduğu hususunda Dersaadet'e şikâyetlerde bulunulmuştur⁷⁴. Yine 1573 yılında Mir Hüseyin Bey'in bu defa da ulus taifesi ile Vasıt sancakbeyinin üzerine yürüdüğü ve onlara zulüm ettiği hususlarında Dersaadet'e şikâyetler ulaşmıştır⁷⁵.

Aşiret beyi olup sancakbeyliği görevinde bulunanların bazıları da devlet menfaati yerine aşiret menfaatini gözetmekteydi. Bu aşiret beyleri Osmanlı-Safevi mücadelesini fırsata

⁷² "Hâlâ Cevâzir beği olan Mamun dâme izzühû ve Cevâzir kâdîsı olan Mevlânâ Süleyman dâme fazlühû südde-i sa'âdetime mektûblar gönderüb Bağdâd zu'amâsından Muhammed bin Zeynüddin için şafi'î mezheb ve vâsi'-i meşreb revâfızından olub sâbikan Cevâzir hâslarına kâtib iken re'âyâ ile bir olup küllî mâl-ı mirî bel' u ketm idüb 'ummâlî medyûn idüb henüz zimmetîden halâs olmayub mukaddemâ livâ-i mezbûrede hîzâneyeden altı bin akça timâr olup sonra bırağub Bağdâd gönüllüsü olub yerlüye dirlik virilmesün diyü emr-i şerîf vârid olmağın dirlik kesilüb tekrâr ol berât ile timâr alup mâl kuvveti ile akrabâ ve ta'allukâtın sâhib-i timâr idüb ve iki üç bin A'râbî tâbî' kılup murâdı üzre olmayan 'ummâlî yürütmeyüb ebnâ-i sebîlin emvâl ve esbâbın gâret idüb harâmzâdenin yatâk ve turâğı olup bundan akdem kâdî niçün hilâf-ı şer' vaz' idersin didüğüçün nefsi Vâsıtta döğüb muhkem leff idüb mezkûr Muhammed bu diyârdan ref' olunmaz ise re'âyânın ihtilâline sebep olur diyü i'lâm idüb...". BOA, *MZD*, nr. 3, 132/341 (18 Mayıs 1576 / 19 Safer 984); M. Torun, *3 Numaralı Mühimme Zeyli*, s. 248-249.

⁷³ BOA, *MD*, nr. 31, 313/696 (13 Ekim 1577 / 30 Receb 985).

⁷⁴ BOA, *MD*, nr. 6, 408/857, 413/871; *6 Numaralı Mühimme Defteri I*, s. 31, 38.

⁷⁵ BOA, *MD*, nr. 21, 131/316 (23 Şubat 1573 / 20 Şevval 980).

dönüştürerek ya şekavette bulunmaktaydılar ya da ihanet ederek Safevilerle iş tutmaya çalışmaktaydılar. Örneğin 1577 yılında Kürt kökenli Derne Aşireti beyi olup Bağdat'a tabi Derne Sancakbeyi Mir Ömer oğlu Kubad, İran tarafından Bağdat'a gelmek isteyen tüccara izin vermeyerek engel olmuştur. Bir kaç defa etrafta Kızılbaş geldi şayiasını yayarak reayayı korkutma yoluyla ziraattan alıkoymaya çalışmıştır. Ayrıca Kelhûr Cemaati'ne kötülük yapması sonucu bir kısım nüfusun İran tarafına gitmesine sebep olmuştur. Kubad'ın bu hukuksuzluklarıyla haddi oldukça aşması üzerine Bağdat beylerbeyi, durumdan payitahtı haberdar etmiştir. Bunun üzerine Dersaadet, Mir Ömer oğlu Kubad'ın ele geçirilerek hapsedilmesi ve elinden sancağının alınarak uygun bir kimseye verilmesi hususlarında Bağdat beylerbeyine hüküm göndermiştir⁷⁶. Dersaadet'ten aldığı emir üzerine beylerbeyinin harekete geçmesi, Kubad'ı Safevilerle ittifak arayışına sebep olmuştur⁷⁷. Safevilerle yakın zamanda bir savaş ihtimalinin ortaya çıktığı bir süreçte Kubad'ın bu girişimi, devlete geri adım attırması ve onun affedilerek sancakbeyliği görevinde kalmasını sağlamıştır⁷⁸.

1593 yılında Kubad'ın bir kez daha Safevilerle ittihat ettiği hakkında şikâyetlerin Dersaadet'e ulaşması üzerine, durumun araştırılmasına yönelik Bağdat Beylerbeyi Cafer Paşa'ya emir gönderilmiştir. Bunun üzerine Cafer Paşa, Derne Sancakbeyi Kubad hakkında soruşturma yaparak elde ettiği bilgileri payitahta göndermiştir. Cafer Paşa'nın verdiği bilgilere göre Kubad'ın yaptığı hukuksuzluklar şu şekilde sıralanmaktadır: Bağdat tarafından ordu Nihavend (1588)'e giderken hazineyi yağmaladığı, Dertenk Sancağının alınmasından sonra dört beş yıldır kendi sancağına ilhak ettiği, Bağdat'a vergi ödemekten imtina ettiği, her yıl İran'dan Bağdat'a gelen tüccar kabilelerini bir kaç defa basması nedeniyle artık kabilelerin gelmez olduğu, insanları haksız yere öldürdüğü vb. suçlardan bahsedilmektedir. Cafer Paşa'nın gönderdiği bu bilgiler üzerine Dersaadet, Kubad'ın elinden sancağının alınarak oğlu Ömer'e verilmesi ve Kubad'ın da hakkından gelinmesi emredilmiştir⁷⁹.

Bağdat Vilayetinde görev yapan yöneticiler arasında şikâyetleriyle önemli sorun oluşturanlardan birisi de Remâhiyye Sancakbeyi Abdülatif idi. 1576 yılında Abdülatif'in halka zulüm yaptığı ve zimmetine para geçirdiğine dair Dersaadet'e şikâyetler ulaşmıştır. Bunun üzerine alacaklıların Abdülatif'te kalan haklarının tazmin edilmesi ve hukuk üzere hareket

⁷⁶ BOA, MD, nr. 31, 55/141(22 Haziran 1577 / 5 R. Ahir 985).

⁷⁷ BOA, MD, nr. 31, 313/695 (13 Ekim 1577 / 30 Receb 985).

⁷⁸ Bu süreçte Kubad'ın af edildiğine dair elde bir belge bulunmamakla beraber, 1588 ve 1593 yıllarında hala Derne sancakbeyi olarak görev yaptığına dair bilgilerin bulunması, onun af edilerek görevinde bırakıldığına işaret etmektedir. bk. BOA, MD, nr. 70, 313/695 (15 Mart 1593 / 11 C. Ahir 1001).

⁷⁹ BOA, MD, nr. 73, 165/387 (15 Haziran 1595 / 7 Şevval 1003); B. Kütükoğlu, *age.*, s. 182-184, 243.

edilmesine yönelik beylerbeyliğine emir gönderildi⁸⁰. Bu emirden kısa bir süre sonra Bağdat Beylerbeyi Ali, Dersaadet'e mektup göndererek Abdülatif'in sancakbeyi vazifesinde bulunduğu dönemde yaptığı zulüm ve şekavetleri anlatmıştır. Beylerbeyinin mektubunda Abdülatif hakkında; haksız yere adam öldürme, tecavüz etme, zulmü nedeniyle reyanın dağılmasına sebep olma, zimmetine para geçirerek mâl-ı miriye zarar verme gibi suçlamalar yer almaktaydı. Yine birçok cemaat üzerine asker göndererek adam öldürme ve mallarını yağmalama, Arap aşireti Âl-i Muhammed ile iş birliği yaparak yaklaşık dört yüz geminin faaliyetine engel olma, havass-ı hümayundan iki binden fazla hanenin dağılmasına sebep olma vb. filleri de işlediği iddia edilmekteydi. Bunun üzerine Dersaadet, bu iddiaların araştırılması ve teftiş edilmesi için Şehrizol beylerbeyini görevlendirdi⁸¹.

Şehrizol beylerbeyinin, Abdülatif ile ilgili olarak yaptığı teftişin neticesi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1577 yılında mukataa iltizam bedellerini artırması nedeniyle Remâhiyye sancakbeyliği Abdülatif'e yeniden tevcih edilmiştir⁸². Bununla beraber Abdülatif'in zimmetinde kalan paranın tahsil edilmesi hususunda Bağdat beylerbeyine emir gönderilmiştir⁸³. Bu emre rağmen Abdülatif, bu defa da zimmetinde kalan parayı vermediği gibi kavga çıkarmaya başlamış ve daha sonra kayıplara karışmıştır⁸⁴.

⁸⁰ BOA, MD, nr. 27, 309/738 (29 Şubat 1576 / 29 Zilkâde 983). Ayrıca bu emirden kısa bir süre sonra artık Abdülatif'in sancakbeyliği görevinde bulunmaması, muhtemelen bu iddialar sebebiyle görevden azledildiğine işaret etmektedir.

⁸¹ “Bağdâd Beğlerbeğisi Ali dâme ikbâlühû bundan akdem südde-i sa’âdetime mektûb gönderüp sâbıkan Bağdâda tâbi’ Remâhiyye beği olan Abdülatif dâme izzühûnun bî-gayr-i hakk katl-i nüfûs idüb Müslimânların ehl-i ‘iyâlin cebren çeküb fi’l-i şeni’ eylemekden hâli olmayub fevka’l-hadd zulm ve te’addi ve mezâlim ve mehâyifi olmağın re’âyâ perâkende ve mâl-ı mirî zâyi’ ve telef olub nâ-hakk yere katl itdüğü nüfûs ef’âl-i şeni’ası husûsları Remâhiyye mahkemesinde sâbit-i sicil olunub asıl-ı Kızılbaşdan gelmeğın ol cânibe kaçmak ihtimâlî olmağla istimâlet virilüb ahvâlî Asitâne-i Sa’âdetime arz olundukda teftiş için emr-i şerif gönderildüğü ecilden ‘ale’l-gafle tutulub nukûd ve esbâbi miriye olan deyni için miriye zabt olunub henüz teftişe şürû’ olunmayub lâkin katl-i nüfûs itdüğü zinâ husûsları için sûret-i siciller Asitâne-i Sa’âdetime irsâl eyledüğün i’lâm idüb ve Semâvât Beği Davud dâme izzühû dahî mektûb gönderüb Remâhiyyeye tâbi’ Kişe Nâhiyesinde şeyhü’l-meşâyih olan Nasrüddinin üzerine ‘asker çeküb memleket sana ismarlanmışdır diyü ‘âdemlerini katl ve mâl ü menâllerin nehb ü gâret idüp re’âyânın tefrikasına bâ’is olub ve yine mâlik şeyhi olan Şaveynin ? meşihatın ahara virmişken A’râbdan Âl-i Muhammedî ile bir olub dört yüz mikdârı gemi ihsâr itdürüp âsi Urbâna karışub küllî ihtilâle sebep olduğun i’lâm idüb Remâhiyye Kâdisi Mevlânâ Nasuh dâhî vech-i meşrûh üzre zulm ve te’addi ve mehâyif ve mezâliminden re’âyâ perâkende oldukların ve nice cemâ’atların üzerlerine ‘asker çeküb mâl ü menâllerin gâret idüb havâss-ı hümayûnumdan iki bin hânedan ziyâde hâne perâkende olmağâ sebep olup niçün böyle zulm idersin diyü haber gönderdiği için kâdi isem otursun yohsa kendüye bir yere ve sâbit bir yere asarım diyü haber gönderdiğin mektûb ile i’lâm eylemeğın...”. BOA, MZD, nr. 3, 134/342 (18 Mayıs 1576 / 19 Safer 984); M. Torun, 3 Numaralı Mühimme Zeyli, s. 250-252.

⁸² BOA, MD, nr. 33, 57/115 (11 Kasım 1577 / 29 Şaban 985). Abdülatif hakkında bu iddialara rağmen sancakbeyi olarak atandığına göre, yapılan teftiş neticesinde bu iddiaları doğrulayacak yeterli delil bulunamadığı düşüncesini akla getirmektedir.

⁸³ BOA, MD, nr. 33, 95/194 (26 Kasım 1577 / 15 Ramazan 985); BOA, MD, nr. 33, 353/727 (7 Mart 1578 / 27 Zilhicce 985).

⁸⁴ BOA, MD, nr. 35, 317/805-806, 318/808 (23 Ekim 1578 / 21 Şaban 986).

5. Askerî Zümrelerin Şekavetleri

Bağdat Vilayetinin sahip olduğu coğrafi konumu itibariyle, Osmanlı-Safevi rekabetinde her zaman için önemli bir askeri üs durumunda olmuştur. Vilayette askerî unsur olarak tımarlı sipahilerle beraber, kale muhafızlığı hizmeti için gelen çok sayıda yeniçeri ve gönüllü yeniçeri askerleri de bulunmaktaydı⁸⁵. Bölgede Safevilerle yaşanan rekabet ve bunun oluşturduğu tehdit ile Osmanlı'nın Basra'da hâkimiyet kurmak için uzun müddet devam eden bir mücadeleye girmesi nedeniyle⁸⁶, Bağdat'ta oldukça fazla askere ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyacın karşılanması için başvurulacak kaynak ise gönüllüler olup bu nedenle gönüllü gediklerine yeniçeri askerî yazma usulü uygulanmaktaydı.

Bağdat'taki yerli unsurlar, gönüllü gediklerine asker yazılma hususunda hem askeri ocağın imtiyazından yararlanmak ve hem de ileride maaşlı yeniçeri askeri olabilmek amacıyla çok hevesli olmuşlardır. Ancak Dersaadet; Arap, Kürt, Tat (Acem), Çepni vb. taifelere mensup yerli unsurlar ile Kızılbaş olanların gerek askerî niteliğe sahip olmadıklarını ve gerekse Safevilere eğilimleri olabileceğini düşünerek gönüllü yeniçeri gediklerine asker olarak yazılmalarına karşı çıkmaktaydı. Aslında devletin amacı ocak nizamını korumaktı. Bu maksatla askeri hizmete yarar olarak gördüğü Rum yiğitlerini gönüllü gediklerine yazmaları hususunda vilayet yönetimini devamlı mahiyette uyarmaktaydı⁸⁷. Ancak bütün bu emirlere rağmen yerli unsurlardan da bir yolunu bularak gönüllü yazılanlar yine de mevcuttu⁸⁸.

⁸⁵ XVI. yüzyılda yeniçeriler sınır boylarındaki vilayetlere kale muhafızlığı hizmetine gönderilmeye başlandı. Nöbetçi olarak da isimlendirilen bu kale muhafızlarının sayısı, savaş veya barış durumuna, kalelerin önemine, sınırlara yakın veya uzak oluşuna, ülke içerisindeki konumuna göre değişmekteydi. Ayrıca yeniçeriler içerisinde maaşsız gönüllü yeniçeriler de bulunmaktaydı. Bunlar şehir ve kasaba halkından olup, yeniçerilik imtiyaz ve şerefinden istifade etmeyi arzu edenlerden oluşurdu. Bununla beraber, bu gönüllü maaşsız yeniçeriler savaş zamanında buldukları mahaldeki serdarın komutasında savaşa giderek orduda "tashi bedergâh" tabiriyle yeniçerilerin ulufe defterlerine kaydedildikleri takdirde maaşlı yeniçeri vasfını kazanırlardı. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C. I, Ankara 1988, s. 325-331.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s.51-65.

⁸⁷ Örneğin 26 Ağustos 1564 (18 Muharrem 972) tarihli hükümde, "...otuz ve kırk nefer kimesneye düşenden gönüllü gedüğü olmak recâsına i'lâm itdüğün ecilden vârid olan 'arzların muktezâsınca her birine isimleriyle düşenden gönüllü gedüğüne ahkâm-ı şerife virilüb irsâl olunmuşlardır. Buyurdum ki: varıcak göresin 'arz itdüğün kimesneler darbe ve harbe ve kılıca yarar yiğitler olub kadimden ol serhadde dirlik recâsına hidmet idegelmişler ise ki yirli ve Kürd tâ'ifesinden olmaya mahlûl gedükleri anun gibi yarar yiğitlere tevcih eylesesin ve yirli (ve) Kürd tâ'ifesinden olub izâlesi lâzım ve iktidârı olmayanları her birin bir hidmete ta'yin eylemekle ve ahâr bahâne ile tadricle bölükden giderüb emr-i şerifüm muktezâsınca yirli ve Kürd tâ'ifesinden olmayan yarar yiğitlere ta'yin idüp 'arz eylesesin". 6 Numaralı Mühimme Değteri, s. 58-59; yine 7 Mayıs 1577 (18 Safer 985) tarihli hükümde, "Müşârun-ileyhe hüküm ki: mektûb gönderüb mukaddeman beğlerbeği zamânında Bağdâd yeniçerilerinden onsekiz nefer kimesnenin Tât ve yerlü oldukları ecilden ve hidmet-i hümâyûnda tekâsülleri olmağla 'ulûfeleri virilmemiş hala gelüb taleb itdüklerinde virilmemeğin şart idüb kapuya gitdüler diyü bildirmişsin ol-asl Tât ve yerlü tâ'ifesine gedük virilmeyüb yarar Rûm yiğitlerine virilmesin emr idüp buyurdum ki...", BOA, MD, nr. 30, 172/403; 22 Nisan 1577 (3 Safer 985) tarihli hükümde, "...vusûl buldukda emr-i şerifüm mücibince gedikleri Tât

Gönüllü yeniçeri yazma usulü taşrada yeniçeri asker sayısının oldukça artmasına yol açmıştır ki, bu durum yeniçeri ocağı nizamının bozulmasının gerekçelerinden birini teşkil etmiştir. Nitekim yeniçerilerin taşralarda bazı görevler üstlenmeleri yanında sipahiler yerine güvenlikten sorumlu olmaları, mal mülk edinmeleri ve her şeyden önemlisi kapıkulu elbisesi ve silahlı giyerek eşkıyalıkta dahi bulunmaları ocak nizamının bozulmasına neden olmuştur⁸⁹.

İncelenen dönemde, Bağdat Vilayetinde bulunan yeniçeri⁹⁰, gönüllü ve azap gediklerinde muhafızlık hizmetini yerine getirenler, şekavet olaylarına karışmadan önce görevi ihmal ve yerlerine gitmeme, kendi heva ve heveslerinde dolaşma gibi disiplinsiz davranışlarla düzeni bozmaya başlamışlardır. Ancak vilayet yönetimi, bu tür davranışlara yeteri kadar tedbir almamış olacak ki, bu konudan payitahtın haberi olması üzerine, Bağdat beylerbeyi ciddi şekilde uyarılmıştır⁹¹.

Bütün çabalara rağmen, şekavetlerin önüne geçilememiştir. Örneğin, 1578 yılı içerisinde bazı yeniçerilerin fitne, fesat ve eşkıyalıkta oldukça ileri gittikleri görülmektedir. Bağdat'ta sağ kol yeniçerilerinden Arslan bin Abdullah, Ali bin Sefer, İbrahim bin Cezmi, İbrahim bin Abdullah ve Ahmed bin Hüseyin isimli şahıslar, yeniçeri taifesini fitne ve fesatlık çıkararak etkiledikleri, nöbet hizmetlerine gitmeleri istendiğinde yerlerine gitmedikleri dolayısıyla sağ ve sol kol ağaları ve kethüdalı ile umumen yayabaşları ve bazı yeniçeri askeri tarafından şikâyet edilmeleri üzerine, adı geçen yeniçeriler hapse götürülmek istendi. Fakat sağ kol yeniçerilerinden Veli bin Hüseyin, Mustafa bin Ali ve Mustafa bin Veli'nin başını çektiği bir yeniçeri topluluğu, arkadaşlarını çavuşların elinden almak için saldırdıkları ve divanı bastıkları hususunda Bağdat beylerbeyinin Dersaadet'e arz sunması üzerine, bu şikâyet

ve Arab tâ'ifesine virmeyüb eli emirlü yarar ve tuvânâ Rûm yiğitlerine tevcih eylesesiz şöyle ki Tât ve Arab tâifesi bir tarikke gedik için hüküm-i şerif alub varırlar ise dahî virmeyüb size dirlik yokdur diyü cevâb virüb zirâ'ate ve hırâsete vesâ'ir kâr u kisbe sevk eylesesiz ve rafız-ı ve't-tâ'ife üzere olanları ez-bahâne ile sünnî mezheb olanlar rencide olunmak ihtimâli olmaya rafız-ı ve't-tâ'ifeleri mukarrer ve muhakkak olub tamâm-ı ma'lûmunuz oldukdan sonra ez-nesne isnâd idüb ol-tarikke haklarından gelesiniz". BOA, MD, nr. 30, 191/449 (22 Nisan 1577 / 3 Safer 985); ayrıca bk. BOA, MD, nr. 14, 609/876 (27 Ekim 1570 / 27 C. Evvel 978); BOA, MD, nr. 30, 86/207 (7 Mayıs 1577 / 18 Safer 985); BOA, MD, nr. 60, 130/312 (1585 Aralık sonları / Evâil-i Muharrem 994).

⁸⁸ Örneğin 1585 Aralık sonları tarihli hükümde, Bağdat'ta yeniçeri, cebeci ve gönüllüden münhal olan gediklerin yerliden Tat, Çepni ve Kızılbaş taifesine verildiği ve bunlar dahi Safevilere casusluk ettikleri, bu gediklerin kuloğullarına ve Rum yiğitlerine verilmesi hususu emredilmektedir. BOA, MD, nr. 60, 130/312 (1585 Aralık sonları / Evâil-i Muharrem 994).

⁸⁹ İ. H. Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları I, s. 331; Mustafa Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. V/3, Ankara 1947, s. 294-296, 299-302.

⁹⁰ BOA, MD, nr. 14, 342/490 (14 Ağustos 1570 / 12 R. Evvel 978).

⁹¹ 27 Haziran 1576 (Selh-i R. Evvel 984) tarihli hükümde, "...gedik tasarruf eyleyenlerden biri yerinde hıdmet-i muhafazada olmayub anda gedik tasarruf idüb kendüsi senün veyâhüd ağasının icâzeti olmadan kendü hevâsı üzere hâric yerlerde olub dahî gedüğü yarar Rûm yiğitlerine virilmeyüb ahz u celb olunmağla veyâhüd ekâbirden birine istinâd ile himâyet oluna beyân olunan 'özü'n kabul olmak ihtimâli yokdur envâ'-i itâba müstehakk olursun ana göre mukayyed olub...". BOA, MZD, nr. 3, 203/527; O. Karataş, 3 Numaralı Mühimme Zeyli, s. 35-36.

hususunda beylerbeyine ve kadıya hitaben yazılan hükümde, mevcut hassas şartlar göz önünde tutularak meselenin sessiz şekilde çözümü için şu emir verilmiştir: “...İmdi bu makûle fesâd üzre olanların alâniyyeten haklarından gelmek münâsib olmayub hufyeten tedârik olunmak lâzım olmağın buyurdum ki vardukda fesâdı sâbit olanları bir tarikle hıdmete gönderir gibi olub dahî yoldaşlarının ve gayrinin haber ü âğâhı olmadan nehr-i Dicleye bırakdırasın”⁹².

1578 yılında Safevilerle yeniden savaşların başlaması, bir sınır vilayeti olan Bağdat’ı oldukça etkilemiştir. Savaş süresince hem İran tarafına ihtiyaç olduğunda bölgeden asker sevk edilmesi ve hem de o taraftan gelecek saldırılara karşı sınır boylarında tetikte beklenilmesi⁹³, vilayet dâhilinde güvenlik zafiyetine yol açmaktaydı. Zaten disiplinsiz davranışları bir alışkanlık haline getiren vilayet dâhilindeki kul taifesi, gönüllü ve azapların, savaşla birlikte yaşanan güvenlik zafiyetinden de faydalanarak etrafta eşkıyalık etmeye başladılar⁹⁴. İran ile yürütülen savaş nedeniyle devlet, bu eşkıyalık hareketlerini günübirlik bazı güvenlik tedbirleriyle önlemeye çalışmıştır. Örneğin 1581 yılında Mendelicin Kazası’nda sakin bulunan Bağdat azaplarından İsa’nın eşkıya yatağı olduğu ve ulufesinin kesilerek hakkından gelinmesi hususunda emir gönderilmiştir⁹⁵. Yine 1584 yılında Bağdat gönüllülerinden Emirza bin Bali’nin eşkıyadan olduğu ve hakkından gelinmesi hususunda hüküm gönderilmiştir⁹⁶. Başlangıçta küçük çapta başlayan eşkıyalık hareketleri, köklü çözümlerin bulunmaması nedeniyle ilerleyen zamanlarda askerî zümrelerin, daha organizeli ve daha büyük çapta hareketlere giriştikleri görülmüştür. Örneğin 1588 yılı içerisinde payitahta, Bağdat Vilayetinde bulunan kalelerdeki neferlerin hıyanet içinde oldukları ve kalelerdeki mühimmatın da yeterli olmadığı bilgisi ulaşmıştır. Bunun üzerine Dersaadet, Bağdat beylerbeyine emir göndererek kalelerin teftiş edilmesini ve bu haberlerin doğruluğunun araştırılmasını istemiştir⁹⁷.

Osmanlı-Safevi savaşının uzaması, içeride şekavet olaylarının artmasını önemli katkı sağlamış ve bu durum devlete ağır bir faturaya yol açmıştır. Nihayetinde savaş 1590 yılında sona ermesine rağmen, serkeşliği ve şekaveti artık alışkanlık hâline getiren bu askeri zümreler, eşkıyalıklarına hız kesmeden devam etmişlerdir. Ocak 1592’de payitahta bölgeden ulaşan haberlere göre; Lahsa, Basra ve Bağdat kullarının beylerbeylerine karşı serkeşlikte ve

⁹² BOA, MD, nr. 34, 236/502 (23 Mayıs 1578 / 16 R. Evvel 986); Süleyman Nacak (Haz.), *34 Numaralı Mühimme Defteri (H. 986/ M. 1578) Transkripti ve Değerlendirmesi (164-326 Sayfaları Arası)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, 89-90.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bk. B. Kütükoğlu, *age.*, s. 171-186.

⁹⁴ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Ankara 1999, s. 323-326, 433-434.

⁹⁵ BOA, MD, nr. 46, 123/242 (4 Ekim 1581 / 6 Ramazan 989).

⁹⁶ BOA, MD, nr. 55, 88/153 (18 Aralık 1584 / 12 Zilhicce 992).

⁹⁷ BOA, MD, nr. 64, 49/135 (23 Kasım 1588 / 4 Muharrem 997).

küstahlıkta buldukları, ulufelerinin verilmediği bahanesiyle haksızca mülke el uzatmaya kalktıkları, insanları ve ağaları katledip yağmaladıkları, beylerbeylerin dahi bu asilerin önlerinden kaçarak kalelere sığınmak zorunda kaldıkları ve kalelerde dahi kuşatıldıkları anlatılmaktadır⁹⁸. Dolayısıyla şekavet olaylarının geldiği son nokta, bölgeyi ciddi anlamda dış tehditlere açık hâle getirmiştir.

Vilayet dâhilindeki şekavetleri sadece gönüllü ve azaplar ile kul taifesinin çıkardığını söylemek de doğru değildir. İncelenen dönem içerisinde tımarlı sipahi mensuplarının da kanunsuz işlere ve şekavetlere kalkıştıkları tespit edilmiştir. Örneğin 1576 yılında Bağdat'ta Muhammed adlı kişinin, atıl ve batıl yolla bir tımara sahip olduğu ve etrafına çok sayıda Arap toplayarak iltizam alanlara musallat olduğu ve bu şahsın yakalanarak hapsedilmesi emredilmektedir⁹⁹.

Bu kanunsuz ve nizamsızlığın sadece alt düzeyde yer alan tımarlı sipahilerle de sınırlı kalmadığını, belli rütbelere sahip görevlilere de sirayet ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1577 yılında Bağdat'a tabi Remâhiyye Sancağı'nın Alaybeyi Muhammed ve Çeribaşısı Pir Ahmed'in, mirî mezraların ekincilerine kendi tımarlarını zorla ziraat ettirdiklerinden, mirî arazilerin boş kaldığı ve külliye zararına uğradığından, bu dirlik sahiplerinin ellerinden tımarlarının alınması bildirilmektedir¹⁰⁰. Bu dönemde dikkat çeken bir husus da, kanun ve nizama uymayan eşkıyadan bazı kimselerin dirlik elde ederek kendilerine bir meşruiyet kazandırma çabası içerisine girmiş olmalarıdır. Örneğin 1582 yılında Bağdat'ta ehil ve layık olmadıkları hâlde eşkıyadan bazı kimselerin dirlik talebinde bulunmaları söz konusu olmuştur. Ancak yapılan tahkikatlar sonucunda bu kişilerin ehil ve yarar olmadıkları görülerek onlara dirlik verilmemesi sağlanmıştır. Bu tür kişilerin denediği bir başka yasadışı yol ise, bazı dirlikleri "sahibi vefat etmiştir veya başka dirlik tasarruf etmektedir" şeklinde uydurma arzlarla dirlik elde etmeye çalışmışlardır. Bu tür girişimlerden Dersaadet'in haberi olması üzerine, bu konuda dikkatli

⁹⁸ Selânîki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîki (971-1003 /1563-1595)*, C. I, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, s. 260-261.

⁹⁹ BOA, MD, nr. 28, 163/376 (18 Ekim 1576 / 25 Recep 984).

¹⁰⁰ "Bağdâd beğlerbeğisine hüküm ki: Remâhiyye Sancâğıbeği Abdullatif mektûb gönderüb livâ-i mezbûr Alaybeğisi Muhammed ve Çeribaşısı Pir Ahmed livâ-i mezbûrun menzil ? yerlerinden olup ve timârları mîrî mezra'alar ile mahlût olmağla ekincilerine kendü timârlarını zirâ'at itdirmekle mîrî mezra'alar hâli ve mu'attal kalub küllî gadr ve noksânları olduğundan gayrî hadd-i zâtlarında şakîler olup livâ-i mezbûrdan ref olunmaları lâzım gelür.", BOA, MD, nr. 30, 193/457 (23 Mayıs 1577 / 5 R. Evvel 985).

olunması yönünde Bağdat beylerbeyine emir gönderilerek bu tür kimselere müsaade edilmemesi istenmiştir¹⁰¹.

Sonuç

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, dışarıda siyasi ve askerî bakımdan gücünün zirvede olduğu bir dönemi yaşarken, içeride ise isyanlar ve eşkıyalık hareketleriyle karşı karşıya kalmıştır. Ülke içerisinde yaygın şekilde görülen bu hareketlerin çok çeşitli sebeplere dayandığı söylenebilir. Ancak her bölgede aynı sebeplerin bu olayları tetiklediğini söylemek doğru olmayacaktır. Nitekim her vilayetin kendine özgü şartları da bir kısım hadiselerle sebep olmuştur. Bu nedenle, isyanları ve eşkıyalık hareketlerinin ortaya çıkmasında etkili olan sebepleri değerlendirirken, bütünüyle genelleyici bir yaklaşımdan kaçınmak yerinde olacaktır.

İncelenen dönemde, Bağdat Vilayetinin de kendine özgü şartlara sahip olduğu görülmektedir. Bu sebeple, vilayet içerisinde yaşanan hadiselerin bu şartlar altında olgunlaştığını söylemek mümkündür. Bağdat Vilayetinin şartlarını belirleyen önemli bir unsur İran ile sınır komşusu olmasıdır. Dolayısıyla XVI. yüzyıl boyunca bölgede devam eden Osmanlı-Safevi rekabeti, Bağdat Vilayetini idari, iktisadi, askerî ve sosyal açıdan oldukça olumsuz yönde etkilemiştir. Vilayet yöneticilerinin sorumlulukları arasında İran sınırının önemli bir yer tutması, vilayet içerisinde olup bitenlere zamanında müdahale edilmesinin önüne geçmiştir. Ayrıca Osmanlı-Safevi rekabeti nedeniyle aşiretlerin İran saflarına katılmalarının önünü almak için yapılan bir kısım hukuksuzluklara ve eşkıyalıklara devletin sessiz kalması veya yapılanların affedilmesi şekavet hadiselerinin artmasına önemli oranda sebep olmuştur.

Bağdat Vilayetinin bir diğer özelliği eskiden beri toprakları üzerinde yoğun bir aşiret yapısına sahip olmasıdır. Aşiretlerin otoriteye fazla alışık olmamaları, her zaman için maddi çıkarlarını ön planda tutma anlayışları, düzeni bozmaya yönelik Safevilerle iş tutmaları gibi nedenlerle isyan ve şekavetlere yönelmişlerdir. Ayrıca bazı aşiretlerin hırsızlık, gasp, yağma, yol kesme, haraca bağlama gibi eskiden beri süregelen alışkanlıklarını devam ettirmeleri ve bu aşiretlerin bir türlü önüne geçilememesi birçok hadisenin yaşanmasına yol açmıştır.

Bağdat Vilayeti için hassas bir konu da vilayet dâhilinde azımsanmayacak bir nüfusa sahip olan Kızılbaşlardır. Safevilerle aynı mezhebe mensup olup onlarla gönül bağı içerisinde olmaları, vilayet için bir risk oluşturmuştur. Safevilerin, Osmanlı aleyhinde menfî faaliyetlerine içeriden destek olan Kızılbaşlar, düzeni bozmak için büyük çaba harcamışlardır. Kızılbaşların

¹⁰¹ BOA, MD, nr. 46, 284/650 (14 Ocak 1582 / 19 Zilhicce 989).

kimliklerini gizleme yoluyla aldıkları devlet görevlerini kendi çıkarlarına ve toplumsal düzeni bozmaya yönelik kullanmaları, vilayet içerisindeki şekavet olaylarının artışına bir sebep teşkil etmiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat Vilayetinde meydana gelen isyanlar ve eşkıyalık hareketlerinin ortaya çıkışı ve yayılması, yukarıda sıralanan sebeplerle sınırlı olmamıştır. Bu hadiselerin yaşanmasında idari, askerî, sosyal, dinî, ahlaki gibi çok çeşitli sebeplerin kaynaklık etmiş olduğu söylenebilir.

İncelenen dönemde yaşanan isyanlar ve eşkıyalık hareketlerinin Bağdat Vilayetine birçok olumsuz etkileri olmuştur. Bu dönem boyunca vilayet yönetiminde bir türlü istikrar sağlanamamış ve ciddi güvenlik sorunları yaşanmıştır. Safevilerle olan mücadeleyi olumsuz etkilemiş ve özellikle savaş sürecinde askerî zafiyetlere sebep olmuştur. Vilayete gelecek ticaret kervanlarının sayısında azalma olmuş, şehirlerarası ticari faaliyetler önemli ölçüde etkilenmiş ve büyük iktisadi kayıplara yol açmıştır. Halkın can, ırz, namus ve malına kastedilmiş, halk korkutulmuş ve sindirilmiştir. Bir kısım yerleşim yerleri ve köyler boşalmış, insanlar başka yerlere göç etmiştir.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), (1995). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979/1570-1572), (1996). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

KK, Ruus, nr. 262.

Mühimme Defteri (MD), nr. 5, 6, 7, 12, 14, 19, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 46, 48, 51, 55, 60, 64, 70.

Mühimme Zeyli Defteri (MZD), nr. 3

Maliyeden Müdevver Defter (MAD), nr. 563.

Tapu Tahrir (TD), nr. 1028, 1049.

2. Kaynak, İnceleme ve Araştırma Eserleri

- Açıkyıldız, B. Ş. (2015). *Ezidiler*. (çev. Zülal Kılıç). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akdağ, M. (1999). *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası celâlî isyanları*. Ankara: Barış Yayınları.
- Akdağ, M. (1947). Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V (3), 291-306.
- Celâl-zâde Mustafa Çelebi. *Tabakâtü'l-memâlik ve derecetü'l-mesâlik*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. No. 5997.
- Gelibolulu Mustafa Ali. (2014). *Nusret-nâme*. (haz. H. Mustafa Eravcı). Ankara: TTK Yayınları.
- Gülcü, E. (1999). *Osmanlı idaresinde Bağdat (1534-1623)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gündüz, A. (2003) *Osmanlı idaresinde Musul (1523-1639)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayını.
- Kahveci, G. (1988). *29 numaralı mühimme defteri (984/1576) (tahlil-özet-transkripsiyon)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karataş, O. (2010). *3 numaralı mühimme zeyli rebülevvel-cemaziyelevvel 984/Haziran-Ağustos 1576 (s.176-351)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kerslake, C. J. (1993). Celâl-zâde Mustafa Çelebi. *TDVİA.*, C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Küpelî, Ö. (2010). Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi mücadelesi (XVI-XVII. yüzyıllar). *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı, 227-244.
- Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları

Nacak, S. (2011). *34 numaralı mühimme defteri (h. 986/ m. 1578) transkripti ve değerlendirmesi (164-326 sayfaları arası)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Nazmi-zâde Murteza, (2014). *Gülşen-i hulefâ Bağdat tarihi 762-1717*. Ankara: TTK Yayınları.

Özbaran, S. (1971). XVI. yüzyılda Basra Körfezi sahillerinde Osmanlılar Basra Beylerbeyliği'nin kuruluşu. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (25), 51-65.

Sahillioğlu, H. (1990). Osmanlı döneminde Irak'ın idarî taksimatı, *Bellekten*, (çev. Mustafa Öztürk), LIV (211), 1233-1257.

Selânikî Mustafa Efendi, (1989). *Tarih-i Selânikî (971-1003 /1563-1595) I*. (haz. Mehmet İpşirli). İstanbul: TTK Yayınları.

Şeref Han (2015). *Şerefnâme I*. (Farsçadan çev. Abdullah Yegin). İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Torun, M. (2014). *III numaralı (H. 983-984/M. 1575-1576) tarihli mühimme zeyli defterinin transkripsiyon ve değerlendirilmesi (S. 1-175)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devleti teşkilatından kapıkulu ocakları I*. Ankara: TTK Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı tarihi II*. Ankara: TTK Yayınları.

Üzümcü, H. (2015). Niyazî ve Zafer-Nâme-i Ali Paşa. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 105-120.